

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De veranderlijke migrant, hoe gastarbeiders Moslims werden
Hendriks, Sam

Citation

Hendriks, S. (2021). *De veranderlijke migrant, hoe gastarbeiders Moslims werden*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3247478>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

~ De veranderlijke migrant, hoe gastarbeiders Moslims werden ~

Masterscriptie: *Cities, Migration and Global Interdependence*

prm.ox.ac.uk

Begeleidster: Marlou Schrover

Tweede lezer: Paul van Trigt

Sam Hendriks

17.909 woorden

Universiteit
Leiden

-| Inhoudsopgave |-

Introductie		3
<i>Theoretisch kader</i>		5
<i>Academisch debat</i>		9
<i>Methodologie</i>		17
Maatschappelijke achtergronden		23
De decennia van verschuiving		31
<i>Politieke narratieven voor 1971</i>		31
1971		31
1972		36
1977		38
1981		43
1982		48
1986		50
1989		55
1994		60
1998		64
2002		69
Conclusie		73
Bibliografie		77
<i>Primair</i>		77
<i>Websites</i>		90
<i>Secundair</i>		92

Tegenwoordig staat de nationale identiteit in veel politieke debatten centraal.¹ In een groot aantal landen bestaat het idee dat de nationale identiteit bedreigd wordt. Vaak wordt deze dreiging toegeschreven aan de komst van migranten met een niet West-Europese culturele achtergrond.² De grootste verschillen tussen links en rechts zijn de mate van nuancering waarmee de culturele beïnvloeding wordt besproken. Het punt dat de culturele identiteit onder druk staat wordt door geen enkel van deze politieke partijen betwijfeld. De algemeenheid waarmee de culturele identiteit als een belangrijk gegeven wordt beschouwd in het integratiedebat laat zien dat het belang van de Nederlandse nationale cultuur de laatste jaren dominant is geweest. Dit leidt tot de vraag of de culturele dominantie van alle tijden is of van meer recente datum.

Mocht het een recente ontwikkeling zijn dan is het interessant om te kijken welk narratief het huidige voorging. Hieruit volgen de vragen: wanneer veranderde het integratiedebat, waarom veranderde dit, hoe vond de verandering plaats en welke actoren waren hierin belangrijk. Het wijdstrekkende karakter van deze vragen en de vele onderzoekvlakken die ze bestrijken maakt het onmogelijk om dit alles in dit onderzoek te vatten. Vandaar dat dit onderzoek zich tot de politieke dimensie beperkt, en meer specifiek – daar de politieke dimensie ook vele kanten kent – wordt er alleen naar de partijprogramma's gekeken. Binnen dit afgebakende terrein ligt de nadruk op de manier waarop politieke partijen de relatie tussen Nederland en minderheden in Nederland werd besproken. Hierbij ligt de

---

¹ Leo Lucassen Leo en Jan Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie* (Amsterdam 2018) 219. ; Will Tiemeijer, *Project Nederland, van feitelijke naar gewenste nationale identiteit* (Den Haag 2021) 15, 129.

² Marlou Schrover en Herman Obdeijn, *Komen en Gaan*, (Amsterdam 2008) 288-189. ; Leo Lucassen, 'Peeling an onion: the 'refugee crisis' from a historical perspective', *Ethnic and Racial Studies* 41:3 (2017) 383-410, 397.

nadruk op welke aspecten er gebruikt werden om de plaats van minderheden in de Nederlandse samenleving te beoordelen. In andere woorden, wat werd er belangrijk en relevant gevonden bij het bepalen of minderheden bijdragen of juist niet bijdragen aan de Nederlandse samenleving. Het gaat hierbij om problematiseringen, framing en woordgebruik. De onderzoeksvraag is: *hoe heeft het politieke narratief omtrent immigrantenintegratie zich tussen 1971 en 2002 ontwikkeld in partijprogramma's en welk narratief kreeg daarbij de meeste aandacht? En waarom vonden deze ontwikkelingen plaats?* Daarnaast wordt er gekeken naar *welke politieke actoren een rol speelden in die ontwikkeling.*

Met de gehanteerde periodisering wordt het begin van het integratieproces van de gastarbeiders gevangen en komt het gehele landelijke politieke proces tot aan het hoogtepunt van het populistische geluid aan bod. Mijn hypothese is dat het narratief omtrent integratie veranderde nadat het duidelijk werd dat de gastarbeiders niet zouden terugkeren.³ Hierbij verwacht ik dat deze verandering werd ingezet door traditionele partijen en niet door politieke nieuwelingen en partijen in de marge.⁴ De kanttekening daarbij is dat niet verwacht wordt dat deze partijen zich tegen de minderheden keerden, echter dat zij het debat veranderden door nieuwe aspecten van de minderheden ter sprake te stellen – de culturele aspecten van de gastarbeider.⁵ Het is deze inhoudelijke verschuiving die het andere partijen toeliet om culturele factoren negatief te waarderen. Het belang van deze hypothese is dat, mocht het uitkomen, de traditionele partijen meer *agency* hadden en daarmee meer verantwoordelijkheid dragen voor de culturele verschuiving dan nu vaak wordt aangenomen.

---

³ Schrover en Obdeijn, *Komen en Gaan*, 289.

⁴ Huib Pelikaan, Tom van der Meer en Sarah de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica* 38 (2003) 23-49, 37. ; Marcel Lubbers, Peer Scheepers en Eva Jaspers, 'De dynamiek in het Nederlandse ver rechtse electoraat rond de eeuwwisseling', *Migrantenstudies* 3 (2009) 237-259, 253. ; Sibylle van der Walt, 'Populism and yearning for closure: From economic to cultural fragility', *European Journal of Social Theory* 23:4 (2020) 477-492, 479.

⁵ Ferruh Yilmaz, *How the Workers Became Muslims, Immigration, Culture, and Hegemonic Transformation in Europe* (Ann Arbor 2016) 28.

In de volgende delen wordt de theorie besproken, het academisch debat en de methodologie. Hierna volgt een kort achtergrondhoofdstuk, gevolgd door een overzicht van de politieke narratieven van de directe naoorlogse jaren tot 1971. Vervolgens begint het onderzoek, dat zich richt op de verkiezingsjaren. Per verkiezingsjaar wordt eerst ingegaan op de economische aspecten, waarop de culturele aspecten volgen. Het stuk wordt afgerond met een klein resumé, uit het onderzoek te trekken conclusies en suggesties voor vervolgonderzoek.

~ *Theoretisch kader*

Dit onderzoek kijkt naar de manier waarop er over gastarbeiders werd gesproken in de periode 1971-2002 en of daar verschillen in zijn opgetreden. In essentie bekijkt dit onderzoek de gronden waarop Nederlandse politieke partijen de gastarbeiders hebben beoordeeld. Om deze narratieve verschuivingen goed te kunnen analyseren wordt hieronder uiteengezet welke aspecten hierin een rol spelen. Ten eerste, zodra het over de positie van buitenstaanders in een samenleving gaat komt er snel een idee over de eigen samenleving bij kijken. Dit idee is vaak een essentialisering van zogenoemde gedeelde gebruiken, waarden en ideeën. Deze essentialisering wordt een *imagined community* genoemd.⁶ Dit concept is belangrijk omdat het idee over het 'eigen' voor een groot deel bepaalt op welke gronden groepen worden binnen- en buitengesloten.⁷ Dit wel of niet behoren tot de *imagined community* gaat over wie er tot de 'wij-groep' en wie er tot de 'zij-groep' worden gerekend, de *us/them dichotomy*.⁸ Dit

---

⁶ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, (London 1983) 5.

⁷ .L. Cohen, 'Strategy and Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements', *Social Research* 52:4 (1985) 663-716, 685, 693. ; B. Marquez, 'Choosing Issues, Choosing Sides: Constructing Identities in Mexican-American Social Movement Organizations', *Ethnic and Racial Studies* 24:2 (2001) 218-235.

⁸ Edward Saïd, *Orientalism* (New York 1978) 57.

zelfbeeld zou kunnen worden omschreven als een ‘*dress code*’ voor de wij-groep. Er zijn twee typen vereisten, de ene wordt formeel en de ander wordt informeel burgerschap genoemd.⁹ De formele vorm is juridisch en economisch van aard, waarmee het concreet en meetbaar is.¹⁰ De informele vorm is cultureel van aard waarmee het abstracter en minder meetbaar is.¹¹ Deze twee vormen van burgerschap gaan over iemand zijn identiteit.¹² Vandaar dat er in dit onderzoek gesproken zal worden over de informeel culturele en formeel economische identiteit van de gastarbeiders. Voor dit onderzoek zijn bovenstaande inzichten belangrijk omdat het verduidelijkt of de formeel economische identiteit of de informeel culturele identiteit voor partijen leidend waren in het toelaten van de gastarbeiders tot de ‘wij-groep’, de Nederlandse samenleving. Een coherente groep ideeën over wat een dergelijke toelating behelst heet een narratief. Wanneer een narratief de overhand heeft is er sprake van dominantie of hegemonie.¹³ Deze dominantie bepaalt vervolgens welk narratief met bijbehorende frames als relevant wordt gezien. Welk narratief dominant is, is na te gaan door een frameanalyse. Al gaat dit onderzoek alleen over partijprogramma’s, een verschuiving in dominant narratief binnen de programma’s laat zien dat er politieke verschuivingen plaatsvonden over de manier waarop de aanwezigheid van gastarbeiders in Nederland werd beoordeeld. Dit is een manier van inductief redeneren.

---

⁹ Maren Behrensen, ‘Making up Peoples? Conferralism about Nationality’, *Journal of Social Ontology* 4:1 (Berlijn 2018) 29-51, 43. ; Paul Mepschen en Jan Willem Duyvendak, ‘Between superdiversity and nationalism: the culturalization of everyday life in Amsterdam’, in: *The Routledge Handbook of the Governance of Migration and Diversity in Cities* (Londen/New York 2019) 265-274, 964.

¹⁰ Behrensen, ‘Making up Peoples?’, 42.

¹¹ *Ibid*, 42.

¹² Judith N., Martin en Thomas K. Nakayama, *Intercultural Communication in Contexts* (New York 2010) 166. ; Ferruh Yilmaz, *How the Workers Became Muslims, Immigration, Culture, and Hegemonic Transformation in Europe* (Ann Arbor 2016) 28.

¹³ Peo Hansen, *Europeans only? Essays on identity politics and the European Union* (Umea 2000) 24.

Verschuivingen in dominant narratief zijn het gevolg van ontwikkelingen en gebeurtenissen. Een paar belangrijke veranderingen die in de literatuur¹⁴ worden aangedragen zijn; veranderingen binnen de gastarbeiderpopulatie, andere migraties en ontwikkelingen binnen andere minderheidsgroepen, de secularisering van de Nederlandse samenleving, geopolitieke factoren zoals de Iraanse Revolutie en de Rushdie Affaire, de economische recessie van de jaren '80 en de daaropvolgende werkloosheid en de opkomst van het neoliberalisme. Deze ontwikkelingen zullen kort worden benoemd.

De eerste mogelijke verklaring is dat de zichtbaarheid van de minderheden toenam.¹⁵ Deze verandering is tweedelig. Aan de ene kant veranderde door gezinshereniging de demografische samenstelling van de gastarbeiderpopulatie in de jaren '70 en aan de andere kant veranderde ook het idee over de duur van hun verblijf in Nederland.¹⁶ Hier kwam bij dat tegen het einde van de jaren '70 en begin jaren '80 door economische recessies steeds meer gastarbeiders hun baan kwijt raakten.¹⁷ Hierdoor raakten zij ook hun economische identiteit kwijt, die vaak werd vervangen met een religieuze invulling.¹⁸ Deze verandering wordt de *conservative turn* genoemd.¹⁹ Wat de zichtbaarheid van de gastarbeider verder vergroete was dat ze in buurten gingen wonen waar de laagopgeleide autochtonen bevolking ook woonde.

---

¹⁴ Rally Rijkschroeff, Trees Pels en Jan Willem Duyvendak, *A multicultural paradise? The cultural factor in Dutch integration policy* (Budapest 2005) 10. ; Annemarie Cottaar en Nadia Bouras, *Marokkanen in Nederland, de pioniers vertellen* (Amsterdam 2009) ; Lucassen, 'Peeling an onion', 397. ; Anton Hemerijck, 'Een nieuwe richting voor een verzorgingsstaat: Nederland', *Belgisch tijdschrift voor Sociale Zekerheid* (2011), 457-477, 473. ; Nadia Bouras, *Het land van herkomst: perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012) 216. ; Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 272, 288. ; Wiljan van den Berge et al, 'The Dutch labour market during the Great Recession, CPB Background Document' (Den Haag 2014) 42. ; Andrew Shield, *Immigrants in the Sexual Revolution, Perceptions and Participation in Northwest Europe* (London 2017) 74.

¹⁵ Lucassen, 'peeling an onion', 397.

¹⁶ Schrover en Obdeijn, *Komen en Gaan*, 272, 288. ; Lucassen, 'peeling an onion', 397.

¹⁷ Berge et al, 'The Dutch labour market during the Great Recession', 42. ; Bouras, *Het land van herkomst*, 216. ; Schrover en Obdeijn, *Komen en Gaan*, 308. ; Lucassen, 'peeling an onion', 397.

¹⁸ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 189. ; Shield, *Immigrants in the Sexual Revolution*, 76.

¹⁹ Shield, *Immigrants in the Sexual Revolution*, 74.

Dit zou inhouden dat de culturele verschuiving simpelweg de veranderingen binnen de gastarbeiderspopulatie volgde.

Ten tweede was er de komst van andere migrantengroepen.²⁰ Denk hierbij aan vluchtelingen, asielzoekers en koloniale migranten. Daarnaast kunnen acties van bepaalde minderheidsgroepen in Nederland ook politieke gevolgen hebben die hun weerslag hebben op het politiek debat.

Als derde is er de toenemende politieke dominantie van het neoliberal gedachtegoed.²¹ Doordat links tijdens de jaren '90 het neoliberale gedachtegoed steeds meer begon te omarmen voelde dit voor de lagere klasse dat zij geen echte politieke keuze meer hadden.²² Hier kwam bij dat deze laagopgeleide autochtonen sinds de jaren '80 inleverden op hun levensstandaarden als gevolg van versoeringen van de verzorgingsstaat.²³ Ook dit kan effect hebben gehad op de manier waarop minderheden werden beoordeeld.

Ten vierde is er het cultureel zelfbeeld – de *imagined community* – dat Nederland had van zichzelf. In de jaren '60 vond er in Nederland secularisering plaats, en dit botste met de religieuze ontwikkelingen binnen de gastarbeidersgemeenschap.²⁴ De angst was dat met een toenemend aantal Moslims in Nederland de seculiere verworvenheden zouden worden teruggedraaid. Deze angst werd vergroot door geopolitieke ontwikkelingen zoals de Iraanse Revolutie en de Rushdie Affaire. Deze ontwikkeling vergrootte het contrast tussen de Nederlandse en de Islamitische gastarbeiders, een confrontatie die resulteerde in een grotere

---

²⁰ Lucassen, 'peeling an union', 394.

²¹ Merijn Oudenampsen en Bram Mellink, 'De zichtbare hand: een historisch-sociologische benadering van neoliberalisme in Nederland', *Sociologie* 15:3 (2019) 241-251, 242.

²² R. Eisinga, Ph.H. Franses en P. Scheepers, 'Trends in de links-rechts oriëntatie van de Nederlandse kiezers 1978-1995', in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 215-228, 219.

²³ Hemerijck, 'Een Nieuwe Richting voor een verzorgingsstaat', 473. ; Lei Delsen, 'De Hervorming van de Verzorgingsstaat in Nederland: 1982-2003', *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid* (2006) 633-665, 634. ; Lucassen, 'peeling an onion', 399-400.

²⁴ Rijkschroeff, Pels en Duyvendak, 'A multicultural paradise? The cultural factor in Dutch integration policy', 10.

hang naar conformiteit vanuit de ‘wij-groep’.²⁵ Dit is een cultureel informeel narratief waarin de culturele identiteit van minderheden doorslaggevend is bij het bepalen of zij tot de ‘wij-groep’ behoren of niet.

Wat uit bovenstaande naar voren komt is dat er veel ontwikkelingen zijn die mogelijk de manier waarop gastarbeiders werden bekeken hebben beïnvloed, zowel ontwikkelingen binnen de gastarbeidsgemeenschap als ontwikkelingen daarbuiten. Deze ontwikkelingen beïnvloeden mogelijk de manier waarop de gastarbeiders – langs formeel economische vereisten, of langs informeel culturele vereisten – werden gewaardeerd. Deze waardering speelt in op de manier waarop de gastarbeiders tot *other* werden gemaakt. Het zijn deze vervlechtingen tussen sociologische concepten en historische ontwikkelingen die bepalen wanneer, waarom en door wie het debat begon te veranderen. Deze verschuivingen zullen worden geanalyseerd binnen het primaat van de partijprogramma’s.

~ *Academisch debat*

Integratie is een vaak onderzocht onderwerp met vele aspecten.²⁶ Dit overzicht gaat alleen op auteurs in die zich bogen over het politieke aspect van integratie. In het academisch debat is er een sterke consensus over scharniermomenten in het integratiedebat. Zo wordt over het algemeen aangenomen dat integratie tot de jaren ’70 niet politiek maar ministerieel was, dat tijdens de jaren ’70 de politieke aandacht voor integratie begon toe te nemen, dat tijdens de jaren ’80 het multiculturalisme centraal zou staan, dat in de jaren ’90 de kritiek op de manier van leven van de minderheden begon te ontstaan en die zich zou ontwikkelen tot een sterke

---

²⁵ Jan Rath, *Minorisering: de sociale constructie van ‘etnische minderheden’* (Amsterdam 1991) 123.

²⁶ Marlou Schrover, ‘Urban migration histories’ in: *The Routledge Handbook of the Governance of Migration and Diversity in Cities* (Londen/New York 2019). 22-38, 25. ??

populistische kritiek na de millenniumwisseling.²⁷ Waar in deze periodisering minder consensus over bestaat is wanneer in het integratiedebat de verschuiving naar het cultureel narratief plaatsvond, daarvan hieronder een kort overzicht.

Tot aan 1970 ging het integratiedebat vooral over de positie van postkoloniale migranten.²⁸ Een andere groep migranten die in deze periode naar Nederland kwam werd gevormd door de eerste gastarbeiders. Bij deze groep kwam de politieke onverschilligheid voort uit het feit dat verwacht werd dat hun verblijf tijdelijk zou zijn.²⁹ Hierdoor werd het verblijf en werving van de gastarbeiders een ministerieel onderwerp.³⁰ Over bovenstaande is de academische consensus vrij sterk en valt er qua narratieve verschuiving weinig te vertellen.

Na 1970 begon integratie meer politieke aandacht te krijgen.³¹ De gastarbeiderpopulatie veranderde, echter, in de politiek was men er nog steeds van overtuigd dat het verblijf van de gastarbeiders tijdelijk was.³² De politiek bemoeide zich daarom niet met het sociale leven van gastarbeiders en lette hoogstens op de fysieke en juridische omstandigheden waarin zij leefden.³³ Met andere woorden, de politiek had tot in de jaren '70 alleen oog voor de formele omstandigheden van de gastarbeiders. Zo lang deze situatie

---

²⁷ Erik Snel, *De vermeende kloof tussen culturen* (Enschede 2003) 7. ; Han Entzinger, 'Changing the rules while the game is on; From multiculturalism to assimilation in the Netherlands' in: *Migration, Citizenship, Ethnos: Incorporation Regimes in Germany, Western Europe and North America* (New York 2006) 121-144, 3. ; Wouter van der Brug en Meindert Fennema, *Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?* (Amsterdam 2009) 6. ; Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 116. ; Saskia Bonjour, *Grens & Gezin: Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009) 334-336. ; Jan Willem Duyvendak en Peter Scholten, 'Deconstructing the Dutch multicultural model: A frame perspective on Dutch immigrant integration policymaking', *Comparative European Politics* 10:3 (2012) 266-282, 272.

²⁸ Wim Willems en Leo Lucassen, *Het onbekende vaderland, de repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)* (Den Haag 1994) ; Wim Willems, *Uittocht uit Indië 1945-1995* (Amsterdam 2004) ; Ulbe Bosma, Remco Raben en Wim Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam 2006) ; G.R. Jones, *Tussen Onderdanen, Rijksgenoten en Nederlanders: Nederlandse politici over burgers uit Oost en West en Nederland, 1945-2005* (Amsterdam 2007) 17-19.

²⁹ Schrover en Herman Obdeijn, *Komen en gaan*, 267. ; Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 135.

³⁰ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 116. ; Bonjour, *Grens en Gezin*, 43.

³¹ Rijkschroeff, Pels en Duyvendak, 'A multicultural paradise?', 5.

³² Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 7. ; Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 144-145.

³³ Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 7.

standhield was er voor de politieke partijen geen reden om de informele en culturele aspecten van de aanwezigheid van gastarbeiders te politiseren. Over dit tijdvlak is de academische consensus sterk, politiek kreeg gastarbeider integratie niet veel aandacht.

Over de jaren '80 bestaat minder consensus als tijdsvlak waarin het politieke debat culturaliseerde. Een belangrijk aspect hierin is dat toentertijd het idee van het tijdelijk verblijf afbrokkelde.³⁴ De relatie tussen minderheden en de Nederlandse samenleving kwam vaker ter sprake en er wordt gesteld dat de politiek zich richtte op een migrantenzuil onder het motto 'integreeren met behoud van eigen identiteit'.³⁵ Een ongezien gevolg van deze aanpak was dat het tot 'cultural freezing' leidde.³⁶ Dit proces versterkte 'minorisering', het groeperen van mensen op de basis van etnische kenmerken.³⁷ De combinatie van minorisering en cultural freezing is voor sommige academici aanleiding geweest om te stellen dat de verschuiving naar het culturele narratief tijdens de jaren '80 plaatsvond.³⁸

Andere beargumenteren dat de culturele shift in de jaren '90 plaatsvond.³⁹ Hiervoor worden drie ontwikkelingen aangegrepen. Ten eerste, het integratiebeleid ging van groeps-

---

³⁴ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 165-166. ; Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 7. ; Justus Uitermark, Ugo Rossi en Henk van Houtum, 'Reinventing Multiculturalism: Urban Citizenship and the Negotiation of Ethnic Diversity in Amsterdam', *International Journal of Urban and Regional Research* 29:3 (2005), 622-640, 626. ; Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 276.

³⁵ Inge van der Valk, 'Het politieke vertoog over immigratie en asiel; de parlementaire debatten in Frankrijk en Nederland', *Justitiële verkenningen, Immigratie Tussen beleid en werkelijkheid* 27 (2001) 91-106, 93. ; Marcel Hoogenboom en Peter Scholten, 'Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland een analyse van de invloed van de verzuiling op het Nederlandse migrantenbeleid (circa 1970-heden)', *b&m* 35:2 (2008) 107-124, 115. ; Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 9. ; Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 290. ; Marlou Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing, Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas', *BMGN\LCHR* 125:2-3 (2010) 329-354, 333.; Uitermark, Rossi en van Houtum, 'Reinventing Multiculturalism', 626-627.

³⁶ Marlou Schrover en Deirdre M. Moloney, *Gender, Migration and Categorisation. Making Distinctions between Migrants in Western Countries, 1945-2010* (Amsterdam 2013) 233.

³⁷ Rath, *Minorisering*, 130-131.

³⁸ Duyvendak en Scholten, 'Deconstructing the Dutch multicultural model', 279. ; Fleur Slegers, *In debat over Nederland, veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit* (Amsterdam 2007) 16. ; Jolle Demmers, 'Neoliberal Xenophobia: The Dutch Case', *Alternatives: Global, Local, Political* (2010) 53-69, 65. ; Valk, 'Het politieke vertoog over immigratie en asiel', 93.

³⁹ Ellie Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands', *Ethnic and Racial Studies* 30:5 (2007) 713-740, 725. ; Slegers, *In debat over Nederland*, 18. ; Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 12. ; Tjitske Akkerman en Anniken Hagelund, 'Women and children first! Anti-immigration parties and gender in Norway and the Netherlands', *Patterns of Prejudice* 41:2 (2007) 197-214, 198.; Brug en Fennema, *Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland*

naar meer algemeen beleid, waarin integratie een 'eigen' verantwoordelijkheid werd⁴⁰ Ten tweede, het belang van integreren in de Nederlandse samenleving werd politiek belangrijker gevonden en kreeg meer publieke aandacht.⁴¹ Een derde verandering was dat het tijdens de jaren '90 steeds normaler werd om de minderheidsculturen direct te meten aan de Nederlandse, en daardoor vaak als onwenselijk te beschouwen.⁴² Het problematiseren is een duidelijk verschil met voorgaande jaren waarin de culturele eigenheid juist als iets positiefs werd neergezet.⁴³ Een ander belangrijk gegeven in het aanwijzen van de jaren '90 als kantelpunt is de toenemende aandacht voor de integratie van 'Moslims'.⁴⁴ Dit omdat de Islam werd voorgesteld als iets dat ver van de Nederlandse cultuur stond. Door deze ontwikkelingen zou goed burgerschap steeds belangrijker worden in het bepalen van de mate van iemand zijn integratie.⁴⁵

Volgens andere academici werd het culturele narratief pas daadwerkelijk dominant na de millenniumwisseling.⁴⁶ Als argument wordt hiervoor het succes van de Lijst Pim Fortuin (LPF) gebruikt. Door het electoraal succes van de LPF zouden andere partijen gedwongen zijn hun standpunt op het gebied van integratie te herzien.⁴⁷ Dit hield in dat het aanpassen aan de Nederlandse normen en waarden nog belangrijker werd bevonden in het meten van

---

ontwikkeld?, 1.; Duyvendak en Scholten, 'Deconstructing the Dutch multicultural model', 279. ; Maarten Vink, 'Dutch 'Multiculturalism' Beyond the Pillarisation Myth', *Political Studies Review* 5 (2007) 337-350, 346. ; Conny Roggeband en Rens Vliegthart, 'Divergent Framing: The Evolution of the Public Debate on Migration in the Dutch Parliament and Media, 1995-2004', *West European Politics* 30:3 (2007) 2-31, 324. ; Hoogenboom en Scholten, 'Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland', 114. ; Peter Scholten, *Framing Immigrant Integration – Dutch Research-Policy Dialogues in Comparative Perspectives* (Amsterdam 2011) 11. ; Sarah Lange en Liza Mügge, 'Gender and right-wing populism in the Low Countries: ideological variations across parties and time', *Patterns of Prejudice* 49:1-2 (2015) 61-80, 64.

⁴⁰ Alfons Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995* (Amsterdam 1997) 249. ; Uitermark, Rossi en van Houtum, 'Reinventing Multiculturalism', 627.

⁴¹ Slegers, *In debat over Nederland*, 19. ; Bonjour, *Grens en Gezin*, 196-197.

⁴² Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy', 725.

⁴³ Rijkschroeff, Pels en Duyvendak, 'A multicultural paradise?', 5.

⁴⁴ Lange en Mügge, 'Gender and right-wing populism in the Low Countries', 63.

⁴⁵ Hoogenboom, 'Particulier initiatief en overheid in historisch perspectief', *Beleid en Maatschappij* 38:4 (2011) 388-401, 394.

⁴⁶ Entzinger, 'Changing the rules while the game is on', 15-16. ; Pelikaan, van der Meer en de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', 37. ; Scholten, *Framing Immigrant Integration*, 11.

⁴⁷ Akkerman en Hagelund, 'Women and children first!', 206-207.

integratie.⁴⁸ Wanneer dit niet lukte werd de verantwoordelijkheid daarvoor direct bij de minderheden zelf gelegd. Hier komt bij dat de culturele verschillen zelf als direct gevaar voor de Nederlandse cultuur werd gepresenteerd. Voor sommigen is dit dan ook het begin van een nieuwe politieke breuklijn.⁴⁹

Het is duidelijk dat na 2000 de culturele identiteit in het integratiedebat dominant was. Echter, het is de vraag of de culturele verschuiving ook pas ná 2000 plaatsvond en niet eerder. Het bovenstaande overzicht maakt duidelijk dat er allerm minst overeenstemming bestaat over wanneer de culturele verschuiving zijn intrede begon te maken. Om te bepalen wanneer de culturele verschuiving begon is een studie nodig die de langere termijn bekijkt.

Dergelijke studies zijn ondernomen, hiervoor is zowel gekeken naar partijprogramma's⁵⁰ als naar beleidsstukken⁵¹. Over de beleidsvoering wordt in het achtergrondhoofdstuk ingegaan, maar waar Bonjour en Scholten over het beleid schreven zal ik over partijprogramma's schrijven. Over de partijprogramma's, een vroeg onderzoek daarover was uitgevoerd door Karl Dittrich in 1987. Hij keek naar partijprogramma's tussen 1946 en 1981.⁵² Hij keek echter alleen naar onderwerpen die volgens zijn berekeningen belangrijk genoeg waren.⁵³ Hierdoor is het thema migratie en integratie niet meegenomen. Zijn onderzoek heeft echter wel laten zien dat het nuttig is om partijprogramma's te onderzoeken. Zo heeft Alfonso Fermin een onderzoek uitgevoerd naar de minderhedenstandpunten van politieke partijen tussen 1977 en 1995. Hierbij kenmerkt Fermin

---

⁴⁸ Rath, *Minorisering*, 125. ; Entzinger, 'Changing the rules while the game is on,' 10.

⁴⁹ Kees Aarts en Jacques Thomassen, 'Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006', *Acta Politica* 43 (2008) 203-234, 43.

⁵⁰ Karl Dittrich, 'The Netherlands 1946-1981', *Ideology, Strategy and party change, Spatial analysis of post-war election programmes in 19 democracies* (Cambridge 1987) ; Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995*. ; Jones, *Tussen Onderdanen, Rijksgenoten en Nederlanders*. ; Brug en Fennema, *Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?*

⁵¹ Bonjour, *Grens en Gezin*. ; Scholten, *Framing Immigrant Integration*. ; Duyvendak en Scholten, 'Deconstructing the Dutch multicultural model'.

⁵² Dittrich, 'The Netherlands 1946-1981', 217.

⁵³ *Ibid*, 218.

de tussenliggende periode als een periode van continuïteit.⁵⁴ De liberale en sociaaldemocratische partijen zouden zich hierin vooral richten op de formeel economische aspecten van minderheden, en de confessionele partijen zouden de nadruk vooral op de informeel culturele aspecten hebben gelegd.⁵⁵ Ondanks zijn stellingname over continuïteit poneert Fermin later dat de focus tijdens de jaren '90 overging op de economisch aspecten van minderheden, dit zou te maken hebben met de toenemende populariteit van het neoliberalisme.⁵⁶ Hiermee concludeert Fermin dat het minderhedendebat zich tussen 1977 en 1995 ontwikkelde van een debat waarin het culturele narratief dominant was naar een debat waarin juist het economische narratief dominant werd. Dit vindt overeenkomsten met andere auteurs die deze verandering in de jaren '90 plaatsen, echter stellen zij dat de shift de tegenovergestelde richting inging, namelijk van economisch naar cultureel. Daarnaast is Fermin's periodisering problematisch door pas te starten in 1977. Daarmee laat hij na de periode te onderzoeken waarin gastarbeiders naar Nederland kwamen. Mogelijke verschillen in interpretatie en problematisering jegens minderheden die kunnen optreden door deze grote verandering vallen daardoor buiten de boot. Dit onderzoek neemt dat probleem weg doordat het al in 1971 start.

Een ander onderzoek dat wel de vroegere naoorlogse jaren meeneemt is de studie van Jones. Hij kijkt naar de manier waarop politieke partijen postkoloniale migranten en hun relatie met Nederland omschreven of problematiseerden. Hij deed dit door te kijken naar welke redenen werden aangedragen om de verschillende groepen postkolonialen van de Nederlandse samenleving in of uit te sluiten.⁵⁷ Hij concludeert dat over de jaren heen de meeste postkoloniale groepen in de beeldvorming veranderde van een vreemde 'ander' tot een

---

⁵⁴ Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995*, 230.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Ibid.*, 247.

⁵⁷ Jones, *Tussen Onderdanen, Rijksgenoten en Nederlanders*, 27, 46.

volwaardig ‘medelander’, een belangrijk element hierin is de insluiting tot het informele burgerschap.⁵⁸ Jones merkt op dat tijdens de jaren ’90 een belangrijk element werd toegevoegd in het bepalen van wie wel en niet tot het informele burgerschap toebehoort, huidskleur.⁵⁹ Een verdere vaststelling van Jones is dat Moslims en de Islam sinds de jaren ’90 de plek van de ‘ander’ opvulde.⁶⁰ Dit zijn de voormalig gastarbeiders en hun nazaten. Deze groepen worden in Jones' onderzoek echter niet meegenomen. Hierdoor blijft het in de literatuur ontbreken aan een eenduidig verhaal over het narratief betreffende gastarbeiders en op welke manier zij als bijbehorend of als buitenstaander werden neergezet. Dit scriptieonderzoek ondervangt dat omdat het een lange periode hanteert en zich juist focust op de gastarbeider.

Een derde onderzoek dat wel naar de narratieve veranderingen jegens voormalig gastarbeiders keek is het onderzoek van Fennema en Van der Brug. Ook zij gebruikten partijprogramma’s om veranderingen in narratief te analyseren.⁶¹ Zij concluderen dat het narratief zich steeds meer op de culturele aspecten richtte.⁶² Echter, hun onderzoek begint pas in 1994. Hierdoor missen ze cruciale jaren waarin verschuivingen zich al konden voordoen. De kritiek over de periodisering die op Fermin’s onderzoek van toepassing is, is voor dit onderzoek in toenemende mate van toepassing. Hiernaast kijken Fennema en Van der Brug alleen naar partijen die minstens vijf zetels hebben behaald en al een keer eerder in de Tweede Kamer hebben gezeten.⁶³ Hiermee worden kleine partijen buitenspel gezet, partijen die juist een verandering konden teweegbrengen. Deze scriptie ondervangt beide problemen door, zoals gezegd al vanaf 1971 te beginnen en door alle partijen die een zetel bemachtigde te

---

⁵⁸ *Ibid*, 345.

⁵⁹ *Ibid*, 347.

⁶⁰ *Ibid*, 345.

⁶¹ Brug en Fennema, *Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?*, 4.

⁶² *Ibid*, 11.

⁶³ *Ibid*, 12.

analyseren plus een paar partijen die dat niet lukte. Dit onderzoek springt daarmee in het gat dat er nu nog in de literatuur bestaat.

Een ander aangedragen punt is dat nieuwe partijen de oorzaak zijn van de culturele verschuiving, een rol die de LPF vaak krijgt toebedeeld.⁶⁴ Dit punt is alleen overtuigend als de verandering zich pas na 2000 voltrok. Zoals hierboven te lezen is, is dat allerm minst duidelijk. Ook hierin is het nuttig om over langere periode te kijken wat de invloed van nativistische partijen in het integratiedebat daadwerkelijk is geweest.⁶⁵ Dit wordt ook ondervangen door de scope en aanpak van dit scriptieonderzoek.

Bovenstaande laat zien dat er allerm minst een helder beeld bestaat over de politieke ontwikkelingen binnen het integratiedebat. Het is om deze reden dat een gestructureerde analyse die al vroeg begint wordt uitgevoerd. Het volgen van de politieke programma's inzake integratie laat zien wanneer welke ontwikkelingen begonnen en welke actoren daarvoor verantwoordelijk waren. Een studie die zich louter focust op de politieke standpunten omtrent integratie van dergelijke duur die daarmee alle ontwikkelingen meeneemt ontbreekt nog in het huidige academisch veld. De meeste studies over integratie in deze periode gaan namelijk over beleid en niet over politiek. Daar ze wel over politiek gaan beginnen ze vaak pas eind jaren '80 of in de jaren '90 en is er geen consensus over wanneer de culturele verschuiving plaatsvindt. Doordat ze allen niet de complete tijdspanne dekken is niet te zeggen welke academici hierin gelijk hebben. Nogmaals, deze studie ondervangt dat door de hele tijdsspanne nauwgezet – inclusief de kleine partijen – te volgen en analyseren.

---

⁶⁴ Jaap van Donselaar, 'Post-war fascism in the Netherlands', *Crime and Social Change* 19 (1993) 87-100, 96. ; Pelikaan, van der Meer en de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', 37. ; Akkerman, 'Anti-immigration parties and the defence of liberal values: The exceptional case of the List Pim Fortuyn', *Journal of Political Ideologies* 10:3 (2005) 337-354, 344.

⁶⁵ Maarten Vink, 'Dutch 'Multiculturalism' Beyond the Pillarisation Myth', 339.

~ Methodologie

Dit onderzoek begint in 1971 en loopt door tot en met 2002. De reden hiervoor is dat 1971 de voorlaatste verkiezing was voor de gastarbeiderstop in 1974. Daarnaast speelden partijprogramma's voor 1971 een andere rol waardoor ze minder goed vergelijkbaar zijn.⁶⁶ 2002 is als eindpunt gekozen omdat de LPF toen een significante verkiezingsoverwinning boekte en het nativistische anti-migratiegeluid sindsdien een serieuze politieke kracht is geworden. In deze periode worden de partijprogramma's van de tussenliggende Tweede Kamerverkiezingen geanalyseerd. Dat gaat om tien Tweede Kamerverkiezingen. Voor dit onderzoek is gekeken naar alle partijprogramma's van partijen die in deze periode op zijn minst één zetel wisten te bemachtigen plus nog een paar partijen die dat niet wisten te doen, dat komt uit op een totaal van 126 geanalyseerde partijprogramma's. De lengte van deze programma's varieerde van één pagina tot 108 pagina's, het gros van de programma's telde tussen de 30 en 70 pagina's. Het totaal aantal pagina's komt uit op 3.862. Het is lastig om vast te stellen welk deel van deze pagina's over gastarbeiders, minderheden en integratie ging. Dit komt doordat de referenties aan deze groepen op veel verschillende plekken in de programma's terugkwamen, zo konden er bijvoorbeeld referenties gevonden worden bij hoofdstukken over economie, veiligheid, cultuur en internationale orde. Bij de meeste programma's was er wel vaak nog een aparte sectie te vinden die speciaal over gastarbeid, minderheden of integratie ging. Deze stukken waren vaak enkele paragrafen tot maximaal anderhalve pagina lang. Over het algemeen waren minderheden e.d. nooit het belangrijkste punt in de partijprogramma's. Hieronder een overzicht van de onderzochte partijen, hierin staan de jaartallen waarin de partijen waren opgericht en eventueel ten onder gingen of fuseerde, tot welke partijen ze fuseerde, het aantal zetels dat ze in de verkiezingen wonnen, en van welke jaren de programma's zijn geanalyseerd. Hierin is ook te zien dat de enige

---

⁶⁶ Dittrich, 'The Netherlands 1946-1981', 208.

ontbrekende programma's die van de SGP in de jaren 1971 en 1972 zijn. De meeste partijprogramma's zijn gevonden op de site van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), deels in samengestelde vorm en deels als losse programma's.⁶⁷

Partij	looptijd partij	fusie na 1971	Bekeken partijprogramma's v' = bekeken 'x' = niet bekeken	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002
AOV/U55+ <i>Algemeen Ouderen Verbond / Unie 55+</i>	1995 - 1998	2001 > VSP	AOV/U55+	x	x	x	x	x	x	x	v	v	x
ARP <i>Anti-Revolutionaire Partij</i>	1879 - 1980	1980 CHU, KVP > CDA	ARP	v	v	x	x	x	x	x	x	x	x
BP <i>Boerenpartij</i>	1958 - 1981	1981 > RVP	BP	v	v	v	x	x	x	x	x	x	x
BR <i>Binding Rechts</i>	1971 - 1973	1973 > BP	BR	v	x	x	x	x	x	x	x	x	x
CD <i>Centrumdemocraten</i>	1984 - 2002	1984 < CP	CD	x	x	x	x	x	x	v	v	v	x
CDA <i>Christen-Democratisch Appèl</i>	1984 - heden	1980 < ARP, CHU, KVP	CDA	x	x	v	v	v	v	v	v	v	v
CHU <i>Christelijk-Historische Unie</i>	1908 - 1980	1980 ARP, KVP > CDA	CHU	v	v	x	x	x	x	x	x	x	x
CP <i>Centrumpartij</i>	1980 - 1986	x	CP	x	x	x	x	v	x	x	x	x	x
CPN <i>Communistische Partij van Nederland</i>	1946 - 1991	1991 EVP, PSP, PPR > GL	CPN	v	x	v	v	v	v	x	x	x	x
CU <i>ChristenUnie</i>	2000 - heden	2000 < GPV, RPF	CU	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
D'66 <i>Democraten '66</i>	1966 - heden	x	D'66	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
DAC <i>Democratisch Actie Centrum</i>	1976 - 1977	x	DAC	x	x	v	x	x	x	x	x	x	x
DMP <i>Democratisch Middenpartij</i>	1971 - 1972	x	DMP	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
DP <i>Duurzaam Nederland</i>	2002 - 2003	2002 < LN	DP	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
DS'70 <i>Democratisch-Socialisten 1970</i>	1970 - 1983	1970 < PvdA	DS'70	v	v	v	v	v	x	x	x	x	x
DZ <i>Natuurwetpartij</i>	1994 - 2006	x	DZ	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
EVP <i>Evangelische Volkspartij</i>	1981 - 1991	1991 CPN, PSP, PPR > GL	EVP	x	x	x	v	v	v	x	x	x	x
GL <i>GroenLinks</i>	1990 - heden	1991 < CPN, EVP, PSP, PPR	GL	x	x	x	x	x	x	v	v	v	v
GPV <i>Gereformeerd Politiek Verbond</i>	1948 - 2001	2001 RPF > CU	GPV	v	v	v	v	v	v	v	v	v	x
IKB <i>Internationale Kommunistenbond</i>	1973 - 1984	x	IKB	x	x	x	v	x	x	x	x	x	x
KVP <i>Katholieke Volkspartij</i>	1945 - 1980	1980 ARP, CHU > CDA	KVP	v	v	x	x	x	x	x	x	x	x
LN <i>Leefbaar Nederland</i>	1999 - 2003	x	LN	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
LPF <i>Lijst Pim Fortuyn</i>	2002 - 2008	x	LPF	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
LPvB <i>Landelijke Partij voor Bejaarden</i>	? - 1971 - ?	?	LPvB	v	x	x	x	x	x	x	x	x	x
NLM <i>Nederland Mobiel</i>	1997 - 2003	x	NLM	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
NMP <i>Nederlandse Middenstands Partij</i>	1970 - 1972	x	NMP1	v	x	x	x	x	x	x	x	x	x
NMP <i>Nieuwe Midden Partij</i>	2002 - 2006	x	NMP2	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
PPR <i>Politieke Partij Radikalen</i>	1968 - 1991	1991 CPN, EVP, PSP > GL	PPR	v	v	v	v	v	v	x	x	x	x
PSP <i>Pacifistisch-Socialistische Partij</i>	1957 - 1990	1990 CPN, EVP, PPR > GL	PSP	v	v	v	v	x	v	x	x	x	x
PvdA <i>Partij van de Arbeid</i>	1946 - heden	x	PvdA	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
PvdT <i>Partij van de Toekomst</i>	2002 - ?	x	PvdT	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
R'81 <i>Realisten '81</i>	? - 1981 - ?	?	R'81	x	x	x	v	x	x	x	x	x	x
RKPN <i>Rooms-Katholieke Partij Nederland</i>	1971 - 1985	x	RKPN	x	x	v	v	v	x	x	x	x	x
RPF <i>Reformatorische Politieke Federatie</i>	1975 - 2000	2000 GPV > CU	RPF	v	v	v	v	v	v	v	v	v	x
RVP <i>Republikeinse Volkspartij</i>	2002 - 2003	x	RVP	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
S2000 <i>Senioren 2000</i>	1994 - 1998	x	S2000	x	x	x	x	x	x	x	x	v	x
SGP <i>Staatkundig-Gereformeerde Partij</i>	1918 - heden	x	SGP	x	x	v	v	v	v	v	v	v	v
SP <i>Socialistische Partij</i>	1972 - heden	x	SP	x	x	x	v	x	x	x	v	v	v
VIP <i>Vrije Indische Partij</i>	1994 - 2006	x	VIP	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
VSP <i>Verenigde Senioren Partij</i>	2001 - 2006	2001 AOV/U55 > VSP	VSP	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
VVD <i>Volkspartij voor Vrijheid en Democratie</i>	1948 - heden	x	VVD	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v

parlement.com / partijen

DNPP.nl

Bij het analyseren van de partijprogramma's wordt er gekeken naar de manier waarop gastarbeiders en minderheden in Nederland werden beschreven. De aandacht gaat uit naar twee aspecten; welke woorden werden er gebruikt om de minderheden te bespreken, werd er bijvoorbeeld gesproken over gastarbeiders, etnische of culturele minderheden. Ten tweede,

⁶⁷ DNPP.nl

wordt er bekeken welke aspecten van de minderhedenidentiteit belangrijk werden bevonden in het beoordelen van hun verhouding tot de Nederlandse samenleving. Dit is een problematiseringsaanpak.⁶⁸ Dit houdt in dat men kijkt naar welke aspecten van een probleem of sociaal fenomeen door een actor als belangrijk of als problematisch wordt voorgesteld en welke oplossingen daarvoor worden aangedragen.⁶⁹ Voor dit onderzoek betekent dit dat bekeken wordt op welke wijze de verhoudingen tussen minderheden en de Nederlandse samenleving in de partijprogramma's worden geïnterpreteerd. Concreet gezegd, welke aspecten van de aanwezigheid van minderheden worden uitgelicht en welke factoren worden belangrijk gevonden in het wege van de relatie tussen minderheden en Nederland. Het gaat er hier om of in de partijprogramma's de formeel economische of informeel culturele argumenten meer aandacht kregen. Dit laat het dominante narratief zien.

Deze aanpak is een frameanalyse, daar de frames als het ware de blokken zijn die het narratief opbouwen.⁷⁰ Door de lengte van de onderzoeksperiode en de partijprogramma's op eenzelfde manier te analyseren kan worden nagegaan welk van de twee narratieven in welke periode dominant was. Zoals al kort is aangestipt, de partijprogramma's zullen worden geanalyseerd aan de hand van de volgende twee narratieven; het economisch formele en het cultureel sociale narratief. Deze twee zijn gebaseerd op het eerder genoemde idee van formeel en informeel burgerschap.⁷¹ Het economisch formele narratief legt de focus op concrete en meetbare punten zoals huisvesting, werkloosheid en juridische status. Het bestaat uit

---

⁶⁸ Carol Bacchi, 'Why Study Problematizations? Making Politics Visible', *Open Journal of Political Science* 2:1 (2012) 1-8, 4-7. ; Schrover Marlou & Willem Schinkel, 'Introduction: the language of inclusion and exclusion in the context of immigration and integration', *Ethnic and Racial Studies* 36:7 (2013) 1123-1141, 1126.

⁶⁹ Bacchi, 'Why Study Problematizations? Making Politics Visible', 4-7.

⁷⁰ Robert Entman, 'Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm', *Journal of Communication* 43:4 (Oxford 1993) 52. ; Marlou Schrover en Tycho Walaardt, 'Displaced persons, returnees and 'unsuitables': the Dutch selection of DPs (1945-1951)', *Continuity and Change* 33 (2018) 413-440, 421.

⁷¹ Mepschen en Duyvendak, 'Between superdiversity and nationalism', 964. ; Behrens, 'Making up Peoples?', 43. ; Lewicki, 'Race, 'Islamophobia and the politics of citizenship in post-unification Germany', 500. ; Rothberg en Yildiz, 'Memory Citizenship, 34.

‘juridische’ en ‘economische’ frames. Een voorbeeld van een economisch frame is: *Immigratie wordt niet bevorderd [...] zodat de eigen bevolking alle benodigde arbeidsplaatsen kan vervullen.*⁷² Een voorbeeld van een juridisch frame is: *‘Buitenlandse werknemers hebben [...] dezelfde rechten als de Nederlandse werknemers’.*⁷³ Dit narratief gaat over het formele burgerschap van minderheden. Het laatstgenoemde, het cultureel sociale narratief, legt de nadruk op abstracte en moeilijk meetbare zaken als de gedragingen van minderheden en welke normen en waarden ze naleven. Dit narratief maakt gebruik van ‘culturele’ frames, zoals: *De komst van vreemdelingen maakt Nederland steeds kleurrijker. Maar we mogen de ogen niet sluiten voor de problemen die hieruit kunnen ontstaan.*⁷⁴ Dit narratief gaat daarmee over het informele burgerschap. Voor dit onderzoek wordt per verkiezing de dominantie bepaald aan de hand van het meest gebruikte narratief – formeel economisch of informeel cultureel. Beide kunnen worden gebruikt om een onderwerp positief dan wel negatief te belichten. Aan de hand hiervan kunnen eventuele verschuivingen in dominantie in kaart gebracht worden. Dit idee is geënt op Ferruh Yilmaz’ onderzoek naar Turkse gastarbeiders in Denemarken.⁷⁵ Door over lange termijn goed op de framing te letten worden veranderingen in narratief goed zichtbaar en wordt ook duidelijk welke gebeurtenissen hieraan ten grondslag lagen en welke actoren het voortouw namen.

Dit onderzoek werkt met partijprogramma’s. Het voordeel hiervan is dat dit documenten zijn waarvan het zeker is dat ze de officiële standpunten van de partijen weergeven.⁷⁶ Hierdoor zijn partijprogramma’s het meest betrouwbaar om de ideeën van politieke partijen te achterhalen.⁷⁷ Daarnaast zijn het documenten waarmee kiezers moeten worden overtuigd om

---

⁷² DS’70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, ‘vrijheid en solidariteit: in redelijkheid’, 1977, 62.

⁷³ PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, ‘Verkiezingsprogram 1977/1981’, 1977, 94.

⁷⁴ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, ‘Woord houden’, 1998, 222.

⁷⁵ Yilmaz Ferruh, *How the Workers Became Muslims*, 28.

⁷⁶ Cas Mudde, *The ideology of the extreme right* (Manchester 2002) 20.

⁷⁷ Bart Tromp, *Het social-democratisch programma. De beginselprogramma’s van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002) 13.

op een partij te stemmen.⁷⁸ Men kan dan aannemen dat de partij denkt dat wat er in hun programma staat het juiste is om kiezers over de drempel te trekken. Het nadeel hiervan is echter dat het ook kan leiden tot voorzichtigheid om de kiezers niet van zich te vervreemden.⁷⁹ Partijen zullen zich daarom gematigder uitten.⁸⁰ Het gevolg is dat de ware aard van hun standpunten over integratie en minderheden op basis van partijprogramma's later boven water komt dan dat ze in realiteit deden. Dit is echter enkel problematisch wanneer de bevindingen aangeven dat bepaalde ontwikkelingen later plaatsvonden dan dat in het academisch debat wordt gedacht. Wanneer de bevindingen uit dit onderzoek eerder plaatsvinden dan in het academisch debat wordt aangegeven is de vertraging in partijprogramma's juist een kracht. De enige kritiek is dan dat de verandering misschien nog eerder heeft plaatsgevonden, iets waar een vervolgstudie zich over kan buigen. Het gebruik van partijprogramma's is in deze een betrouwbare methode om de ontwikkelingen in vertogen en narratieven na te gaan. Duidelijk moge zijn dat deze studie geen uitspraken kan doen over het algehele politieke discours, daarvoor zijn programma's te gelimiteerd. Wel kunnen bevindingen op basis van partijprogramma's worden geëxtrapoleerd en dus verder onderzoek stimuleren. Verder staan partijprogramma's niet één op één met gevoerd beleid, maar ze kunnen hier wel invloed op uitoefenen. Dit kan op drie manieren, de betreffende partij maakt deel uit van het kabinet, de partij voert oppositie of andere grotere partijen nemen punten over van een partij. Het is om bovenstaande redenen dat er in dit onderzoek voor gekozen is om partijprogramma's te gebruiken.

Hierna volgt het achtergrondhoofdstuk, een hoofdstuk waar wordt gekeken naar het narratief voor 1971 en daarna volgt de chronologische analyse van de partijprogramma's. Per verkiezingsjaar komt eerst het economisch formeel narratief aan bod, gevolgd door het

---

⁷⁸ *Ibid*, 36.

⁷⁹ *Ibid*.

⁸⁰ *Ibid*.

cultureel informeel narratief en een korte conclusie. Na het analyserende hoofdstuk volgt de algemene conclusie.

	Zetels									
	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002
AOV/US5+	0	0	0	0	0	0	0	6	0	0
ARP	13	14	0	0	0	0	0	0	0	0
BP	1	3	1	0	0	0	0	0	0	0
BR	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CD	0	0	0	0	0	0	1	3	0	0
CDA	0	0	49	48	45	54	54	34	29	43
CHU	10	7	0	0	0	0	0	0	0	0
CP	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
CPN	6	7	2	3	3	0	0	0	0	0
CU	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
D'66	11	6	8	17	6	9	12	24	14	7
DAC	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
DMP	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
DP	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
DS'70	8	6	1	0	0	0	0	0	0	0
DZ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
EVP	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
GL	0	0	0	0	0	0	6	5	11	10
GPV	2	2	1	1	1	1	2	2	2	0
IKB	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
KVP	35	27	0	0	0	0	0	0	0	0
LN	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
LPF	0	0	0	0	0	0	0	0	0	26
LPvB	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NLM	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NMP1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NMP2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
PPR	2	7	3	3	2	2	0	0	0	0
PSP	2	2	1	3	3	0	0	0	0	0
PvdA	39	43	53	44	47	52	49	37	45	23
PvdT	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
R'81	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RKPN	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
RPF	0	0	0	2	2	1	1	3	3	0
RVP	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
S2000	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
SGP	3	3	3	3	3	3	3	2	3	2
SP	0	0	0	0	0	0	0	2	5	9
VIP	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
VSP	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
VVD	16	22	28	26	36	27	22	24	0	24

verkiezingsuitslagen.nl

Kabinet	Periode	Partijen
Biesheuvel I	1971-'72	KVP, VVD, ARP, CHU, DS'70
Biesheuvel II	1972-'73	KVP, VVD, ARP, CHU
Den Uyl	1973-'77	PvdA, D'66, PPR, KVP, ARP
van Agt I	1977-'81	CDA, VVD
van Agt II	1981-'82	CDA, PvdA, D'66
Lubbers I	1982-'86	CDA, VVD
Lubbers II	1986-'89	CDA, VVD
Lubbers III	1989-'94	CDA, PvdA
Kok I	1994-'98	PvdA, VVD, D'66
Kok II	1998-'02	PvdA, VVD, D'66
Balkenende I	2002-'03	CDA, VVD, LPF

parlement.com / kabinetten

Niet lang na de Tweede Wereldoorlog ontstond er in Nederland vraag naar arbeiders.⁸¹ In eerste instantie werden deze arbeiders in Portugal, Griekenland, Joegoslavië, Spanje en Italië gevonden.⁸² Maar dit was niet genoeg. Mede door de grote vraag naar gastarbeiders in andere Noord-West Europese landen ontstonden ook hier tekorten. In reactie daarop kwamen Turkije en Marokko in beeld als landen waar Nederland zijn gastarbeiders kon rekruteren.⁸³ Het idee was dat deze gastarbeiders tijdelijk in Nederland zouden verblijven.⁸⁴ Om deze reden waren het de ministeries – Sociale Zaken en Justitie – die zich met de gastarbeiders bezighielden.⁸⁵ Naast de ministeries waren de werkgevers in grote mate verantwoordelijk voor het verloop van de gastarbeidermigratie. Zij voerde bij de ministeries continu de druk op om de regels omtrent verblijf te versoepelen, omdat dat voor hen goedkoper was.⁸⁶ Dat dit het idee van tijdelijkheid tegenwerkte was voor hen bekend, maar werd niet als problematisch gezien.⁸⁷ Deze situatie hield aan tot 1968, het jaar waarin de eerste naoorlogse recessie zich voltrok. Deze recessie zorgde ervoor dat ook bij de ministeries het idee van de tijdelijkheid niet langer vanzelfsprekend was.⁸⁸ De reden hiervoor was dat er altijd van werd uitgegaan dat de gastarbeiders bij economische stagnatie zouden vertrekken. Dit gebeurde in 1968 echter niet omdat de sectoren waarin de gastarbeiders werkten nog steeds – en misschien zelfs wel meer

---

⁸¹ Schrover en Obdeijn, *Komen en Gaan*, 265.

⁸² *Ibid*, 274-275.

⁸³ Stephen Castles, 'The Guest-Worker in Western Europe — An Obituary', *International Migration Review* 20:4 (1986) 761-778, 765.

⁸⁴ Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 267. ; Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 135.

⁸⁵ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 116. ; Bonjour Saskia, *Grens en Gezin*, 43.

⁸⁶ Schrover en Obdeijn, *Komen en Gaan*, 287.

⁸⁷ *Ibid*, 267.

⁸⁸ Bonjour Saskia, *Grens en Gezin*, 43.

– afhankelijk van de goedkope arbeid bleven, de economische noodzaak voor gastarbeiders leek hiermee structureler van aard dan werd aangenomen.⁸⁹

Tabel 30. Geldige arbeidsvergunningen⁸⁸

	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Grieken	1564	1814	1810	1926	1974	1955	1918	1876
Joegoslaven	3551	6425	9363	8683	8754	9098	9124	7318
Portugezen	2149	3079	3506	3923	4183	4528	4917	4967
Spanjaarden	13.392	16.946	21.174	20.310	20.169	20.071	18.344	17.517
Turken	17.006	20.615	25.954	27.771	30.970	33.559	38.403	39.178
Marokkanen	15.577	19.445	21.426	22.347	22.961	22.936	27.298	27.854
Tunesiërs	129	219	491	551	972	1011	993	1014
Totaal M. Zee	53.368	68.543	83.724	85.511	89.983	93.158	100.997	99.724
Overigen	11.561	14.513	16.125	17.338	14.944	15.523	18.230	19.005
Totaal	64.929	83.056	99.849	102.849	104.927	108.681	119.227	118.729

Schrover en Obdeijn, *Komen en Gaan*, 287.

Dit baarde het Ministerie van Justitie zorgen. Om ervoor te zorgen dat Nederland geen immigratieland zou worden begonnen zij aan strengere immigratiewetgeving te werken. Dit leidde in 1979 tot een wetswijziging van de Vreemdelingenarbeidswet uit 1964.⁹⁰ In 1981 en 1983 werd dit opgevolgd door een visumplicht voor respectievelijk Turken en Marokkanen.⁹¹ Deze wijzigingen maakten het moeilijker voor gastarbeiders om terug te keren naar Nederland nadat ze uit Nederland vertrokken waren.⁹² De gevolgen van deze strengere wetgevingen pakten echter paradoxaal uit. Het ondermijnde namelijk de vrijheid om voor werk heen en weer te reizen, de essentie van gastarbeid. Dit dwong gastarbeiders een meer definitieve keuze te maken over hun verblijf. Een combinatie van factoren zorgt ervoor dat vele ervoor kozen om in Nederland te blijven. Zo is er het feit dat de gastarbeiders tijdens hun werkzame jaren sociale premies en rechten opbouwden, Nederland verlaten zou betekenen dat dit voor niets was geweest.⁹³ Een andere reden was dat gastarbeiders een gezinswoning moesten hebben om in aanmerking te komen voor gezinshereniging.⁹⁴ Velen van hen kochten daarom een huis.

⁸⁹ Schrover en Obdeijn, *Komen en Gaan*, 267.

⁹⁰ *Ibid*, 269.

⁹¹ *Ibid*, 288.

⁹² Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995*, 78.

⁹³ James Hollifield, 'The Emerging Migration State', *International Migration Review* 38:3 (2006) 885-912.

⁹⁴ Herman Obdeijn, 'Er is werk in Holland' Buitenlandse arbeidskrachten sinds 1945', *Leidschrift: Migratie en acceptatie* (1995) 67-79, 72.

Toen vervolgens de huizenmarkt instortte betekende dit dat ze bij een vertrek uit Nederland hun huis met verlies zouden moeten verkopen, door hun geringe financiële slagkracht was dit voor de meeste gastarbeiders geen optie. Hier komt bij dat de economische en politieke situatie in Marokko en Turkije rond dezelfde tijd verslechterde.⁹⁵ Met het besluit om langer te blijven volgde ook vaak het besluit om het gezin over te laten komen.⁹⁶ Dit had effect op de samenstelling van de migrantenpopulatie in Nederland.⁹⁷ Deze ontwikkeling zorgde ervoor dat de migratie die voorheen uit arbeiders bestond vanaf 1974 voor het grootste deel uit gezinsleden zou bestaan, dit maakte de immigratie cultureler.

Politiek sorteerde dit niet veel effect. Ondanks de veranderende gastarbeiderpopulatie was politiek Nederland er nog steeds van overtuigd dat hun verblijf tijdelijk was.⁹⁸ De stelligheid van deze gedachtes verklaart waarom het onderwerp integratie tot de jaren '70 zelfs expliciet uit de weg werd gegaan, integratie en binding met Nederland zou de remigratie van de gastarbeiders alleen maar in de weg zitten.⁹⁹ De enige partij die zich wel duidelijk tegen de gastarbeider verzetten was de marginale Nederlandse Volks Unie (NVU).¹⁰⁰

De NVU verzette zich niet alleen tegen de gastarbeiders, ook Surinamers werden door de NVU als niet gewenst beschouwd.¹⁰¹ Zij kwamen tussen 1970 en 1975 – voor de Surinaamse onafhankelijkheid – naar Nederland.¹⁰² De Surinaamse migranten en Mediterrane gastarbeiders waren niet de enige migrantengroep die sinds de jaren '70 naar Nederland kwamen. Vanaf 1968 kwamen er ook kleinere groepen vluchtelingen vanuit niet-

---

⁹⁵ Schrover, 'Urban migration histories', 25.

⁹⁶ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 245-246.

⁹⁷ Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 272.

⁹⁸ Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 7. ; Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 144-145.

⁹⁹ Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 7. ; Slegers, *In debat over Nederland*, 15.

¹⁰⁰ Marlou Schrove, 'Feminationalisme en hoe vrouwen belangrijk werden in het maatschappelijke debat over migratie en integratie', *Tseg The Low Countries Journal of Social and Economic History* 17:1 (2020) 97-122, 110.

¹⁰¹ *Ibid.*

¹⁰² Jones, *Tussen Onderdanen, Rijksgenoten en Nederlanders*, 224.

Communistische landen naar Nederland.¹⁰³ Dit aantal vluchtelingen bleef tot 1987 redelijk stabiel, echter, in de jaren '90 begon dit aantal hard te stijgen.¹⁰⁴ Deze groep vluchtelingen kwamen voor een groot deel uit gebieden die worden geassocieerd met de Islam.¹⁰⁵ Dit zorgde voor meer politieke aandacht betreffende vluchtelingen en integratie, ook van al ingezetene.¹⁰⁶ De politieke aandacht voor integratie werd niet alleen door aantallen beïnvloed. Acties door minderheden zelf hadden ook invloed op de politiek. Een goed voorbeeld hiervan is de treinkaping – uitgevoerd door Molukse jongeren uit onvrede over hun situatie in Nederland – bij de Punt in 1977.¹⁰⁷

Tabel 33. In de jaren 1977-1987 in Nederland aangekomen uitgenodigde vluchtelingen en asielzoekers naar jaar van binnenkomst (exclusief vluchtelingen en asielzoekers uit Oost-Europa)⁹⁵

Jaar van aankomst	Uitgenodigde vluchtelingen			Asielzoeker
	Totaal	Mannen	Vrouwen	
1977	291	168	123	452
1978	324	183	141	964
1979	2458	1493	965	816
1980	1625	1045	580	976
1981	1179	735	444	832
1982	513	294	219	840
1983	406	208	198	1400
1984	481	238	243	2304
1985	440	232	208	4522
1986	371	208	163	3650
1987	532	284	248	12.987

Schrover & Obdeijn, *Komen en Gaan*, 324.

Een andere ontwikkeling die in de late jaren '70 opkwam was de groeiende rol van religie in het dagelijks leven van sommige gastarbeiders.¹⁰⁸ Dit kwam deels doordat vele gastarbeiders toen ontslagen werden.¹⁰⁹ Daar ongeveer gelijktijdig hun familie overkwam betekende dit voor vele dat ze de rol als hoofd en broodwinnaar van de familie niet meer konden vervullen,

¹⁰³ Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 323.

¹⁰⁴ *Ibid*, 328.

¹⁰⁵ *Ibid*.

¹⁰⁶ *Ibid*.

¹⁰⁷ Marlou Schrover, 'Dutch Migration History, Looking Back and Moving Forward', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:2 (2014), 199-218, 209.

¹⁰⁸ Shield, *Immigrants in the Sexual Revolution*, 76. ; Bouras, *Het land van herkomst*, 216, 218.

¹⁰⁹ Berge et al, *The Dutch labour market during the Great Recession*, 42. ; Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 308. ; Hemerijck, 'Een Nieuwe Richting voor een Verzorgingsstaat', 473. ; Delsen, 'De Hervorming van de Verzorgingsstaat in Nederland', 634. ; Lucassen, 'peeling an onion', 399-400.

om deze rol toch te vervullen werd er vaak op religie teruggevallen.¹¹⁰ Het aangrijpen van religie voor het invullen van hun identiteit werd ook door de overheid gebruikt.¹¹¹ Hier wordt later verder op ingegaan. Deze factoren zorgden ervoor dat religie steeds belangrijker werd in het leven van de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders. Daar vele Imams direct uit de landen van herkomst kwamen zorgde er verder voor dat conservatieve ideeën vat konden krijgen op de groepen Turkse en Marokkaanse gastarbeiders in Nederland.¹¹²

Deze herintrede van het geloof in de samenleving wekte weerstand bij een deel van de Nederlandse bevolking omdat deze al in de jaren '60, seculariseerde.¹¹³ Dit botste met een gastarbeiderpopulatie waarbinnen religie juist weer een grotere rol begon te spelen. Deze tegenstrijdige ontwikkelingen zorgde ervoor dat het makkelijker werd om de verschillen tussen de Nederlandse en de Islamitische cultuur te benadrukken.¹¹⁴ Velen in Nederland wilde namelijk niet terug naar een samenleving waarin religie een belangrijke rol speelt.¹¹⁵ De reden hiervoor was de angst dat een groeiend aantal Moslims de seculiere verworvenheden zou kunnen terugdraaien. Deze angst werd tastbaar door de Iraanse Revolutie in 1979, die liet zien dat een moderne seculiere samenleving onder Islamitische invloed snel kon veranderen in een theocratie.¹¹⁶ Om deze reden werd ook vaak de behandeling, en de positie, van vrouwen in de Islam bekritiseerd.¹¹⁷ Samen met de gezinshereniging en het meer definitieve verblijf van de gastarbeiders nam de culturele zichtbaarheid van deze groepen toe. De culturele verschillen werden na de Rushdie Affaire van 1989 nog scherper in beeld gebracht omdat deze

---

¹¹⁰ Bouras, *Het land van herkomst*, 216, 218.

¹¹¹ *Ibid.*, 12. ; Schrover en Moloney, *Gender, Migration and Categorisation*, 233.

¹¹² Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 302.

¹¹³ Rijkschroeff, Pels en Duyvendak, 'A multicultural paradise?', 10.

¹¹⁴ Rath, *Minorisering*, 125. ; Rijkschroeff, Pels en Duyvendak, 'A multicultural paradise?', 10.

¹¹⁵ Mepschen en Duyvendak, 'Between superdiversity and nationalism', 966-967.

¹¹⁶ Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 303. ; Akkerman en Hagelund, 'Women and children first!', 198.

¹¹⁷ Schrover, 'Feminationisme en hoe vrouwen belangrijk werden', 113.

gebeurtenis liet zien dat Islamitische machtshebbers grote invloed kunnen uitoefenen op groepen Moslims in het Westen.¹¹⁸

Naast deze bovengenoemde ontwikkelingen veranderde ook het beleid. In de jaren '60 was er jegens gastarbeiders geen integratiebeleid.¹¹⁹ Er werd vanuit gegaan dat ze tijdelijk zouden blijven, als zodanig ging de focus naar huisvesting en het behoud van de eigen cultuur.¹²⁰ Het huisvesten was de verantwoordelijkheid voor de bedrijven en de gastarbeiders konden hun eigen verenigingen, gebedshuizen en scholen opzetten omdat dat zo juridisch – artikel 8 Vrijheid van Vereniging – geregeld was in Nederland.¹²¹ Deze migrantenorganisaties kregen daarom ook subsidies.¹²² In de jaren '70 werd dit beleid – gefocust op cultuurbehoud en remigratie – voortgezet.¹²³

In de jaren '80 veranderde dit, mede door het rapport 'Etnische Minderheden' en de 'Minderhedennota' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) drong het besef door dat de gastarbeiders definitief zouden blijven.¹²⁴ Om dit in goede banen te leiden werd er toen wel ingezet op integratie, en wel door behoud van de eigen identiteit.¹²⁵ Het idee was dat dit de integratie zou bespoedigen. Voor het integratiebeleid waren de migrantenorganisaties belangrijke spelers omdat deze diende als contactpunten tussen de overheid en de migrantengroeperingen.¹²⁶ Echter, leidde dit vaak tot het versterken van

---

¹¹⁸ Lucassen, 'peeling an onion', 397.

¹¹⁹ Rijkschroeff, Pels en Duyvendak, 'A multicultural paradise?', 5. ; Schrover en Moloney, *Gender, Migration and Categorisation*, 234-235.

¹²⁰ *Ibid*, 234.

¹²¹ Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 280. ; Schrover en Moloney, *Gender, Migration and Categorisation*, 234.

¹²² Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 7. ; Schrover en Moloney, *Gender, Migration and Categorisation*, 38.

¹²³ Schrover, 'Verschillen die Verschil maken, Inleiding op het themanummer over gender, migratie en overheidsbeleid in Nederland en België in de periode 1945-2005', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5:1 (2008) 3-22, 18. ; Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 7.

¹²⁴ Obdeijn, 'Er is werk in Holland', 73. ; Rijkschroeff, Pels en Duyvendak, 'A multicultural paradise?', 5.

¹²⁵ Bouras, *Het land van herkomst*, 89. ; Schrover en Obdeijn, *Komen en gaan*, 291.

¹²⁶ Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing', 333. ; Hoogenboom en Scholten, 'Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland', 115. ; Uitermark, Rossi en van Houtum, 'Reinventing Multiculturalism', 626 – 627.

bestaande stereotypen, aangezien de organisaties die het meest aan het beeld van de beleidsmakers voldeden de meeste gelden kregen.¹²⁷ Dit leidde tot *cultural freezing*.¹²⁸ Een ander belangrijke beleidsinstrument tijdens de jaren '80 was onderwijs in eigen taal en cultuur (OETC).¹²⁹ Het idee was dat hiermee ook kinderen van gastarbeiders sneller hun weg in de Nederlandse samenleving zouden vinden.¹³⁰ Dit doel was compleet het tegenovergestelde van OETC tijdens de jaren '70 waarin OETC juist diende om kinderen te helpen remigreren.¹³¹

Het WRR rapport 'Allochtonenbeleid' van 1989 was zeer kritisch over het bovenbeschreven beleid, en in de jaren '90 volgde er veranderingen.¹³² De integratie werd verplichtender en de focus kwam te liggen op achterstanden wegwerken door actief te integreren met inburgeringscursussen.¹³³ Daarnaast werd afgestapt van de categorale aanpak die de vorige twee decennia kenmerkte en werd er overgestapt op een individuele benadering.¹³⁴ Het integratieproces werd ook eenzijdiger, minderheden moesten zich aanpassen aan de Nederlandse samenleving en niet andersom.¹³⁵ De 'andere' cultuur werd hiermee als steeds ongewenster beschouwd.¹³⁶ Een goed voorbeeld van deze stellingname is Frits Bolkesteijn zijn kritiek op minderheidsculturen en het falen van het integratiebeleid.¹³⁷ Hiermee werd de eis van goed burgerschap steeds belangrijker in het bepalen van integratiesucces.¹³⁸ Na 2000 werd dit nog belangrijker daar culturele verschillen steeds meer

---

¹²⁷ Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing', 320.

¹²⁸ Schrover en Moloney, *Gender, Migration and Categorisation*, 233.

¹²⁹ Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 7, 9. ; Obdeijn, 'Er is werk in Holland', 75. ; Bouras, *Het land van herkomst*, 90.

¹³⁰ Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 9.

¹³¹ *Ibid.*

¹³² Obdeijn, 'Er is werk in Holland', 75.

¹³³ Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 8.

¹³⁴ Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy', 725. ; Slegers, *In debat over Nederland*, 19.

¹³⁵ Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy' 725. ; Slegers, *In debat over Nederland*, 19.

¹³⁶ Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy', 725.

¹³⁷ Akkerman en Hagelund, 'Women and children first!', 204-205. ; Entzinger, 'Changing the rules while the game is on', 5.

¹³⁸ Hoogenboom, 'Particulier initiatief en overheid in historisch perspectief', 394. ; Akkerman en Hagelund, 'Women and children first!', 206-207.

als oorzaak van achterstanden en gevaar voor de Nederlandse samenleving werden gezien, ook door gevestigde partijen.¹³⁹

De opmars van het neoliberalisme zette de maatschappelijke verhoudingen verder op scherp. Deze ontwikkeling ging gepaard met de afbouw van de verzorgingsstaat.¹⁴⁰ Veel laagopgeleiden – waaronder ook gastarbeiders – waren afhankelijk van sociale premies. Het afbouwen van de verzorgingsstaat zorgde ervoor dat hun levensstandaarden werden verlaagd. Omdat ook linkse partijen aan deze bezuinigingen meededen creëerde dit een politiek vacuüm waar populistische partijen op in konden springen. Dit werd vergemakkelijkt doordat de voormalig gastarbeiders en de laagopgeleiden autochtonen vaak bij elkaar in de buurt woonde. Dergelijke politieke partijen konden hierdoor de cultureel andere gastarbeiders aanwijzen als zondebok voor de materiële achteruitgang. De LPF wist hier het beste gebruik van te maken door in het kielzog van de frustratie over de Paarse regering en de aanslagen van 9/11 de partij naar grote hoogte te stuwen door de Islam te bekritisieren.¹⁴¹

---

¹³⁹ Snel, *De vermeende kloof tussen culturen*, 15.

¹⁴⁰ Hemerijck, 'Een Nieuwe Richting voor een Verzorgingsstaat', 473. ; Delsen, 'De Hervorming van de Verzorgingsstaat in Nederland', 634. ; Lucassen, 'peeling an onion', 399-400.

¹⁴¹ Pelikaan, van der Meer en de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', 36.

~ *Politieke narratieven voor 1971*

Voor 1971 waren er een verschillende groepen migranten; er waren koloniale migranten, *Displaced Persons*, Nederlandse emigranten en de eerste gastarbeiders.¹⁴² Eerstgenoemde bestond uit Indische Nederlanders en het Molukse contingent van het Koninklijk Nederlandsch-Indische Leger (KNIL). Deze groepen werden vooral beoordeeld op hun culturele verwantschappen, waar de Molukkers en een deel van de Indische-Nederlandse als cultureel te verschillend werden voorgesteld.¹⁴³ De *Displaced Persons* waren mensen die na de Tweede Wereldoorlog uit Duitse en Oostenrijkse kampen werden gehaald, bij de selectie werd gekeken naar arbeidspotentieel maar het werd naar buiten gebracht als humanitaire daad.¹⁴⁴ Een ander belangrijk verschijnsel waren de Nederlandse emigranten, dit werd actief ondersteund door de politiek om economische crises te vermijden, een economisch frame dus.¹⁴⁵ Niet veel later kwamen de eerste gastarbeiders uit Zuid-Europese landen, over hen werd zoals eerder beschreven niet veel gesproken. De politieke narratieven voor 1971 waren dus vrij divers.

~ 1971

Het onderzoek begint bij de verkiezingen van 1971. Drie jaar later zou de immigratie uit de voormalig gastarbeidergebieden vooral nog uit gezinshereniging bestaan.¹⁴⁶ Maar tot dat

---

¹⁴² Charlotte Laarman, *Oude onbekenden: het politieke en publieke debat over postkoloniale migranten, 1945-2005* (Leiden 2013) 36.

¹⁴³ *Ibid.*

¹⁴⁴ Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*, 101.

¹⁴⁵ Schrover en Obdijen, *Komen en Gaan*, 196.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 288.

moment waren er nog twee volle jaren waarin gastarbeidermigratie uit de Mediterrane regio nog een gebruikelijk praktijk was.

Tijdens de verkiezingen van 1971 was deze praktijk daarom nog steeds een lopende zaak. Aangezien de gastarbeiders een economische rol vervulden was de aard van hun aanwezigheid economisch, en zo werden deze groepen dan ook in de politiek besproken. Dat de politieke discussie zich in 1971 op economisch vlak bevond is aan twee dingen te zien. Ten eerste, de terminologie, om Mediterrane *minderheden* te bespreken werden alleen de termen ‘*gastarbeider*’ en ‘*buitenlandse werknemer*’ gebruikt.¹⁴⁷ Daarnaast de inhoud, de gestelde problematiek ging over de rechtspositie van de buitenlandse werknemers, de kwaliteit van hun huisvesting, hun opleidingsniveau en hun impact op de arbeidsmarkt. In dit economisch primaat waren er twee standpunten die de partijen innamen. De voorstanders wilden de situatie voor gastarbeiders op voorgenoemde gebieden verbeteren. De ARP stelde: ‘aan de sociale begeleiding van gastarbeiders dient bijzondere aandacht te worden besteed, met name ten aanzien van hun huisvesting en hun rechtsbescherming.’¹⁴⁸ Het PvdA standpunt leek hierop: ‘werving alleen langs officiële kanalen, gelijke rechtspositie en bestaanszekerheid als voor Nederlandse werknemers, beschikbaarheid van goede huisvesting, ruime mogelijkheden voor onderricht in de Nederlandse taal, voor algemene vorming en vakopleiding’.¹⁴⁹ Zowel de ARP als de PvdA richtten zich vooral op de economische formele aspecten. De culturele aspecten van gastarbeidermigratie werd niet besproken. Deze lijn van problematisering was gelijk bij alle grote en de latere regeringspartijen. De regeringsprogramma’s van D66, PvdA & de PPR, en de CHU, ARP & KVP bespraken buitenlandse werknemers namelijk op

---

¹⁴⁷ Zie partijprogramma’s Tweede Kamerverkiezingen 1971

¹⁴⁸ ARP Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘Program van Aktie 1971-1975 evangelische partij’, 1971, 35-36.

¹⁴⁹ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, ‘verkiezingsprogramma 1971-1975’, 1971, 25.

dezelfde manier.¹⁵⁰ Deze partijen bij elkaar wonnen 110 zetels, het economisch formeel narratief was dus dominant in 1971. Echter, de ingenomen standpunten waren dermate pragmatisch van aard dat er niet een waardeoordeel uit te distilleren valt, de toon bleef oppervlakkig en neutraal.

De tegenstanders van de gastarbeid hadden wel een duidelijk waardeoordeel. Dit waren kleinere partijen, de BR, de BP, PSP en de DS70, waarvan de laatste tot het kabinet zou toetreden. Al deze partijen gebruikten technisch formeel economische redenen om hun weerstand te onderbouwen. Zo was DS70 tegen het aantrekken van gastarbeiders omdat zij stelde dat Nederland overbevolkt was, het aantrekken van extra mensen zou de huidige problemen die uit de overbevolking voortvloeide verergeren.¹⁵¹ Eenzelfde geluid kwam van de BP: ‘de ruimte in Nederland is hoognodig voor het eigen Volk’.¹⁵² Hiermee is de BP retorisch agressiever dan DS70, maar hun standpunt komt op hetzelfde neer, de gastarbeid is ongewenst om economisch formele achtergronden als huisvesting en werk. De BR stelt ook dat de afweging over het aantrekken van nieuwe gastarbeiders louter moet geschieden op economische gronden, waarbij ze stellen dat het aantrekken alleen moet gebeuren wanneer het ‘beslist noodzakelijk is’.¹⁵³ De PSP staat er net anders in, zij waren tegen het aantrekken van buitenlandse werknemers omdat dit uitbuiting van de buitenlandse werknemer in de hand werkt – het ging ze hier dus meer om het juridische aspect.¹⁵⁴ Wat deze vier kleine partijen met elkaar gemeen hadden is dat ze de gastarbeider beoordelen op grond van economisch formele redenen en daarmee tot een negatief eindoordeel kwamen. De cultureel informele

---

¹⁵⁰ D66, PvdA & PPR regeringsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 1971 ‘Hoofdlijnen van een regeringsprogram, versnelde oplossing van oude problemen integrale aanpak van nieuwe problemen 1971-1975’, 1971, 8. ; CHU, ARP, KVP regeringsprogramma Tweede Kamerverkiezingen ‘gemeenschappelijk urgentie program 1971-1975’, 1971, 8.

¹⁵¹ DS’70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, ‘verkiezingsprogram 1971’. 1971, 2.

¹⁵² BP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971 ‘urgentieprogram 1971’, 1971, punt 17 131.

¹⁵³ BR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, ‘Samengaan in verscheidenheid gebaseerd op het beginselprogramma der partij, voor rechtvaardige politiek BINDING RECHTS’, 1971, punt 11.F 2.

¹⁵⁴ PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, ‘werkprogramma ’71-’75’, 1971, 10.

aspecten speelden hierin dus geen rol. Opvallend is dat er in 1971 geen uitgesproken voorstanders van gastarbeiders waren op economisch formeel gebied, er waren geen partijen die de gastarbeiders noemden om hun toegevoegde waarde aan de economie.

Bovenstaande bestrijkt echter niet alles. In 1971 waren er wel degelijk partijen die aandacht schonken aan de cultureel informele dimensie. Zo ook twee kabinetspartijen. De VVD stelde dat men ‘elkaar geestelijke ruimte’ moest geven jegens hen die anders leven, zowel in de politiek als in het dagelijks leven.¹⁵⁵ Deze opmerking was niet direct gekoppeld aan migratie of gastarbeid, het laat wel zien hoe de VVD wilde omgaan met een veranderende samenleving. De CHU benaderde deze omgang ook. Zij stelde dat mensen en bevolkingsgroepen, waaronder vreemdelingen, in Nederland de ruimte hebben om te zijn wie ze zijn, mits ‘binnen de grenzen van de openbare orde en zeden’.¹⁵⁶ Het CHU geeft hiermee indirect aan dat er culturele verschillen zijn tussen vreemdelingen en Nederland, en dat daar bepaalde perken aan gesteld moeten worden. Dit idee werd door de kleine GPV het scherpst neergezet. De GPV voerde culturele verschillen op als voornaamste reden om het aantal gastarbeiders te verminderen, de meeste urgentie ging hierin naar: ‘personen afkomstig uit staten, waar godsdienst en cultuurpatroon sterk verschillen van die in Nederland’.¹⁵⁷ Dit laat zien dat de GPV een uniforme samenleving voorstond; een cultureel informele problematisering van de gastarbeid. De GPV stelde ook dat voorkomen moest worden dat de gastarbeiders een onderontwikkelde sociale laag vormen van mensen die werk doen dat Nederlanders zelf niet willen doen.¹⁵⁸ In dit laatste statement zit een angst verscholen dat de aanwezigheid van buitenlandse arbeiders misschien toch niet tijdelijk zal blijken.

---

¹⁵⁵ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, ‘Liberalen op nieuwe wegen, verkiezingsprogramma 1971-1975 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie’, 1971, 1.

¹⁵⁶ CHU Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, ‘Beginselen en werkprogramma van de CHU’, 1971, 6.

¹⁵⁷ GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, ‘Verkiezingsmanifest 1971 GPV’, 1971, 31.

¹⁵⁸ *Ibid.*

De GPV was niet de enige die aandacht had voor de duur van het verblijf. De ARP stelde bijvoorbeeld dat: ‘hun [gastarbeiders] tewerkstelling in en opleiding in ons land moeten hen zoveel mogelijk in staat stellen tot het te zijner tijd leveren van een bijdrage aan de opbouw van hun eigen land’.¹⁵⁹ Ook de PvdA deelde een dergelijk standpunt waarin de buitenlandse werknemers moeten worden voorbereid op de: ‘behoeften na terugkeer naar het eigen land.’¹⁶⁰ De tijdelijkheidsgedachte was dan – overeenkomstig de literatuur – in 1971 nog springlevend. Opvallend is ook dat beide partijen de gastarbeiders én hun gezinnen noemden.¹⁶¹ Waarmee de gezinnen al eerder in beeld komen dan verwacht.

In het kort, alleen de VVD, CHU en GPV maakte in 1971 gebruik van het cultureel informele narratief. Van deze drie partijen richten alleen de confessionele CHU en de GPV zich op gastarbeiders, beide op een negatieve manier. In een politiek landschap met 15 partijen houdt dat niet over. De GPV had de meest negatieve insteek, dit was een kleine partij die in tegenstelling tot de CHU niet tot het kabinet toetrad. De andere partijen, de regerings- en grote oppositiepartijen, gebruikte alleen het economisch formeel narratief. Dit narratief was dus dominant. Maar door de CHU en de GPV kan met niet stellen dat er in 1971 geen aandacht was voor de cultureel informele aspecten van gastarbeid, die kwamen in 1971 al aan bod. Waarmee de politisering van de culturele identiteit langer teruggaat dan bijvoorbeeld Mepschen en Duyvendak doen voorkomen.¹⁶²

---

¹⁵⁹ ARP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, 36.

¹⁶⁰ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, 24.

¹⁶¹ *Ibid.*

¹⁶² Mepschen en Duyvendak, ‘Between superdiversity and nationalism’, 273.

~ 1972

In 1972 waren er weer verkiezingen, de laatste voordat de gastarbeidermigratie grotendeels zou stilvallen. In dit verkiezingsjaar zijn er geen al te grote verschillen tussen de partijprogramma's. Bij de regeringspartijen VVD, CHU, ARP en de KVP kwam het onderwerp migratie in 1972 niet ter sprake. Dit is opvallend aangezien in 1972 de eerste 'rassenrellen' uitbraken en de NVU een racistisch pamflet publiceerde.¹⁶³ De verschillen ten opzichte van 1971 zijn klein en gaan voornamelijk over de toon. Op cultureel informeel vlak lijkt deze te matigen, en op economisch formeel vlak wordt deze juist scherper.

In 1972 komt het neutrale geluid over het verbeteren van de economisch formele positie alleen van de linkse partijen. De PSP noemt dit in 1972 namelijk niet meer en de ARP, CHU en KVP hebben het wel over de woningnood maar verbinden dit niet aan de gastarbeiders.¹⁶⁴ De toon wordt scherper omdat in 1972 – naast de kleinere DS70, BP en GPV – ook de grotere PvdA, D66 en de PPR stellen dat er geen buitenlandse werknemers moeten worden aangetrokken zolang er werkloosheid en woningnood heerst.¹⁶⁵ Het economisch formeel kritische geluid groeit dus. Gelijktijdig namen twee partijen die in 1971 op dit vlak al kritisch waren een scherpere positie in. Zo stelde DS70 dat Nederland: 'een zodanig sociaal en economisch beleid [moet voeren] dat de eigen bevolking zoveel mogelijk de arbeidsplaatsen kan vervullen, zodat de behoefte om buitenlandse arbeiders aan te trekken verminderd', en vond de GPV dat de regering moest: 'bevorderen dat arbeidsplaatsen die thans door buitenlandse werknemers worden bezet, weer geleidelijk door landgenoten worden

---

¹⁶³ Schrover, 'Urban Migration Histories', 31.

¹⁶⁴ PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Naar een nieuwe, rechtvaardiger maatschappij', 1972. ; CHU, ARP & KVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Gemeenschappelijk manifest', 1972, 1 punt Volkshuisvesting.

¹⁶⁵ PvdA, D66 & PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Keerpunt 1972 Regeerakkoord van de progressieve drie', 1972, 12.

ingenomen'.¹⁶⁶ Dit gaat verder dan het willen stoppen met aantrekken van gastarbeiders omdat het voorstel van vervanging ook de al in Nederland aanwezige gastarbeiders treft. Het laat verder zien dat de buitenlandse werknemers om puur economische redenen als ongewenst werden geacht. Op economisch gebied werden de gastarbeiders door kleinere partijen als ongewenster beschouwd dan in 1971, omdat de andere grotere partijen neutraal bleven kan worden geconcludeerd dat op economisch formeel terrein de toon strenger werd.

Des te opvallender is dat op het cultureel informeel gebied de toon juist milder werd. Op cultureel sociaal gebied was de GPV namelijk de enige die stelde dat gastarbeiders uit cultureel andere landen niet langer moeten worden opgenomen. De PSP stelde daarentegen dat de sociale positie van buitenlandse werknemers moest worden verbeterd.¹⁶⁷ Hierdoor kreeg het cultureel sociale aspect een meer positieve waardering waardoor de toon over het algemeen milder werd. Het interessantst in deze is de positie van de BP en de RKPN. De BP stelde dat het economisch belang van buitenlandse werknemer moest opwegen tegen de: 'veelvuldige problemen van allerlei aard, die buitenlandse werknemers met zich meebrengen'.¹⁶⁸ In deze stelling wordt het economisch formele direct met het cultureel informele gecontrasteerd. De RKPN nam een soortgelijke positie in door te stellen dat: 'het verschijnsel van de zogenaamde gastarbeid grondig bestudeerd dient te worden met betrekking tot alle daaraan verbonden facetten'.¹⁶⁹ Omdat beide partijen de balans niet hebben opgemaakt is niet duidelijk welk waardeoordeel ze velden over gastarbeid, maar het is wel duidelijk dat er een afweging wordt gemaakt tussen de economische en culturele identiteit van de gastarbeiders.

---

¹⁶⁶ DS70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Werkprogramma voor Nederland '73-'77', 1972, p8 ; GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'verkiezingsmanifest GPV 1972', 1972, 21.

¹⁶⁷ PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, punt 4

¹⁶⁸ BP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Wat wil Koekoek en zijn Boeren-Partij?', 1972, punt 17 2.

¹⁶⁹ RKPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Partijprogramma', 1972, punt 5.3 111.

In 1972 bleef het economisch formeel narratief dominant, zowel inhoudelijk als terminologisch, de gebruikte termen waren nog steeds ‘gastarbeider’ en ‘buitenlandse werknemer’. Maar ook hier past de opmerking dat het cultureel sociaal aspect zeker aanwezig was, al werd het culturele aspect enkel aangedragen door kleine partijen – vooral de confessionele GPV. De kabinets- en grote oppositiepartijen hadden nog geen oog voor de culturele aspecten. Zo is gastarbeidermigratie in de vroege jaren ‘70 al meteen gepolitiseerd en is er – vroeger dan in de literatuur wordt aangegeven – politieke aandacht voor de culturele aspecten van de gastarbeiders.

~ 1977

De verkiezingen van 1971 en 1972 zijn de enige verkiezingen in dit onderzoek die voor de wervingsstop plaatvonden. Dit verklaart voor een groot deel waarom de meest gebruikte termen toen ‘gastarbeider’ en ‘buitenlandse werknemer’ waren. Het gegeven dat veruit de meeste gastarbeiders werkten zorgde er voor dat de gastarbeiders een duidelijke rol in Nederland hadden en dat ze zelf minder tijd hadden om hun cultureel leven te uiten, de meeste tijd ging op aan werk, ze woonden vaak gescheiden van de autochtone bevolking en hadden meestal geen gezinnen bij zich.¹⁷⁰ In andere woorden, tot de gastarbeiderstop en de economische recessie was er weinig van de culturele identiteit van de gastarbeiders merkbaar voor de buitenwereld, waardoor het economisch beeld als vanzelfsprekend sterker naar voren kwam. Echter, na 1974 werden steeds meer gastarbeiders werkloos door de economische recessie.¹⁷¹ Deze werkloze gastarbeiders vertrokken vervolgens niet en bleven in Nederland wonen.¹⁷² Hierdoor werden de culturele verschillen zichtbaarder en werd ook het idee van

---

¹⁷⁰ Bouras, *Het land van herkomst*, 228.

¹⁷¹ Schrover, ‘Urban Migration Histories’, 30.

¹⁷² *Ibid*, 25.

tijdelijkheid minder vanzelfsprekend. De verkiezingen van 1977 zijn de eerste die plaatsvonden na deze ontwikkelingen.

De maatschappelijke veranderingen worden dan ook gereflecteerd in de partijprogramma's. Zo was 1977 het eerste jaar waarin alle deelnemende politieke partijen ruime aandacht schonken aan integratie. Ook inhoudelijk ontstonden er veranderingen, naast ruime aandacht voor de economisch formele aspecten nam ook de aandacht voor de cultureel informele aspecten toe. Echter, de economische invalshoek bleef dominant. De meest besproken onderwerpen betreffende gastarbeiders waren nog steeds juridische gelijkheid, verzelfstandiging door onderwijs en betere huisvesting. Maar er ontstond ook een mix tussen economisch formeel en cultureel informele aspecten. Deze mix werd geïnitieerd door twee kleinere partijen. Zo stelde de PSP dat bij het huisvesten van buitenlandse werknemers: 'er geen concentratie mocht plaatsvinden van minderheden die belemmerend werkt voor hun integratie'.¹⁷³ Dit komt overeen met Schrover's bevinding dat concentraties van minderheden over het algemeen als slecht ervaren wordt.¹⁷⁴ Samen met DS70 was dit de eerste keer dat de term 'integratie' werd gebruikt in verband met buitenlandse werknemers en andere minderheden. Deze term duidt op de toenemende aandacht die in 1977 begon te ontstaan voor de culturele aspecten van minderheden in Nederland.

In 1977 is er op formeel vlak ook kritiek. Zo sluit de SGP zich aan bij het rijtje kleine partijen dat stelt dat Nederland geen nieuwe buitenlandse werknemers moest aantrekken zolang er in Nederland werkloosheid en een woningtekort heerst.¹⁷⁵ Ook de stelling dat gastarbeiders moesten worden vervangen door Nederlanders kreeg meer aanhang. D66 wilde dit bewerkstelligen door: 'speciale loonsverhoging of arbeidstijdsverkorting bij vuil of zeer

---

¹⁷³ PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Aktie program 1977-1981', 13.

¹⁷⁴ Schrover, 'Urban Migration Histories', 22.

¹⁷⁵ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 192.

zwaar lichamelijk werk, waardoor landgenoten weer het werk van gastarbeiders gaan overnemen'.¹⁷⁶ De positie van buitenlandse werknemers werd dus in sterke mate geïdentificeerd omdat zij banen van Nederlanders in zouden nemen. Een ander opvallend punt van kritiek kwam ook van D66. Zij stelde dat de buitenlanders het gevangeniswezen zwaarder maken doordat zij voor overdrukte zorgen.¹⁷⁷ Dit is een variatie op het overbevolkingsargument toegepast op het gevang. Een variatie met een culturele connotatie daar dit een vermeend cultureel aspect belicht – criminaliteit. Hiermee was D66 de eerste regeringspartij die pleitte voor het actief verminderen van de gastarbeiderpopulatie.

De toegenomen aandacht voor de cultureel informele aspecten is het duidelijkst zichtbaar in het aantal partijen dat zich hier in 1977 over boog, in 1972 waren dat er vier en in 1977 waren dat er tien. De toon veranderde ook. Waar in 1972 drie van de vier partijen een kritische en negatief oordeel velde over de sociale gevolgen van gastarbeiders, waren de meeste partijen in 1977 eerder neutraal en faciliterend. De samenstelling van deze groep partijen veranderde ook, de vier partijen bestonden voornamelijk uit kleine partijen, in 1977 waren ook de grote partijen aan boord. Zo stelde het CDA dat Nederlanders over de cultuur van de buitenlandse werknemers moeten worden geïnformeerd, stelde de VVD dat er in Nederland genoeg ruimte is voor meerdere culturen en dat deze culturen recht hebben op hun eigen culturele ruimte en voorzieningen, en stelde de PvdA dat culturele minderheden recht hebben op hun eigen culturele waarden.¹⁷⁸ De grote partijen waren dus vrij tolerant. Maar niet alle partijen deelden deze constructieve en open houding. De DS70 stelde bijvoorbeeld dat er: 'enerzijds ruimte moet worden gelaten voor een beleving van de eigen culturele waarden,

---

¹⁷⁶ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Het redelijk alternatief', 1977, 44.

¹⁷⁷ *Ibid.*

¹⁷⁸ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Niet bij brood alleen, Verkiezingsprogramma 1977-1981', 1977, 7. ; PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Verkiezingsprogramma 1977/1981', 1977, 111. ; PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 145-146; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Visie in programma', 1977, 228. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Voorwaarts en niet vergeten....', 1977, 173.

maar anderzijds voor hen, die zich hier blijvend willen vestigen, de integratie in de Nederlandse samenleving dient te worden bevorderd'.¹⁷⁹ Voor DS70 hing de tolerante houding en de te geven ruimte aan andere culturen af van de tijdspanne waarbinnen minderheden zich in Nederland begaven. Dit duale integratiestandpunt laat zien dat gehecht werd aan het idee van tijdelijkheid. Maar het laat ook zien dat het idee van tijdelijk verblijf minder vanzelfsprekend was dan voorheen. Deze twijfel werd benadrukt door de stelling dat: 'moet [worden] voorkomen dat Nederland een immigratieland wordt' – een stelling die de PPR deelde.¹⁸⁰ In 1977 werden er dus serieuze vraagtekens gesteld aan de haalbaarheid van het motto *Nederland is geen immigratieland*. Dit nuanceert de stelling dat Nederland tijdens de jaren '70 'geen immigratieland' was.¹⁸¹

De grootste voorstanders van 'Nederland geen immigratieland' waren kleine partijen, de SGP en de GPV. En wel om culturele redenen, de SGP stelde dat vreemdelingen juridisch gelijk zijn maar dat ze niet gelijkgeschakeld moeten worden aan Nederlanders.¹⁸² Ergo, hun manier van leven of cultuur mocht niet op gelijke voet met de Nederlandse cultuur worden gezet. De GPV deelde deze stellingname: 'niet mag worden verondersteld dat alle levensovertuigingen gelijk zijn in het dienen van de mens, alleen de Christelijke is daar het best op uitgerust'.¹⁸³ Het is duidelijk dat deze twee partijen de Nederlandse cultuur als leidend wilde behouden. DS70 neigde ook meer naar deze kant. Een gerelateerd onderwerp dat door zowel grote als kleine partijen in 1977 voor het eerst werd genoemd was het willen uitbannen van racisme.¹⁸⁴ Dit streven laat zien dat dat de partijen een open en tolerante samenleving

---

¹⁷⁹ DS'70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 63.

¹⁸⁰ DS'70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 63. ; PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Verkiezingsprogramma 1977/1981', 1976, 111.

¹⁸¹ Scholten, *Framing Immigrant Integration*, 72.

¹⁸² SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Gerechtigheid verhoogt een volk', 1977, 205.

¹⁸³ GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Toekomst voor Nederland. Verkiezingsprogramma GPV', 1976, 82.

¹⁸⁴ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 8. ; CPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Actie- en eisenprogramma 25ste congres CPN', 1975, 30. ; DAC Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Enkele programmatische punten in telegramstijl', 1977, 35. ; PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma

nastreefde. Deze stellingname zou ook kunnen worden uitgelegd als een verlate reactie op de NVU en de rellen die door de jaren '70 heen plaatsvonden. Dit is een aanname aangezien het nergens staat opgeschreven.

Samen met de partijen die een meer open en diverse samenleving voorstonden ging de discussie over de relatie tussen de Nederlandse cultuur en de culturen van de in Nederland levende minderheden. Dat dit issue al in 1977 in partijprogramma's voorkomt ondermijnt de claim dat het culturele aspect pas in de jaren '80, '90 of zelfs na de millenniumwisseling politiek werd. Cultureel informele aspecten maakte in 1977 al significant deel uit van het integratiedebat. Deze stelling wordt verder benadrukt door de gebruikte terminologie. Waar voorheen voornamelijk 'gastarbeider' en 'buitenlandse werknemer' gebruikt werd, kwamen in 1977 de termen 'minderheid' en 'culturele minderheid' op. Dit is twee jaar voordat het WRR het conceptrapport 'Etnische Minderheden' uitbracht. Hieruit zou volgen dat de politiek voorliep op de beleidsmakers, daar deze pas in 1979 hun terminologie aanpasten.¹⁸⁵ De introductie van deze twee termen past in een cultureel informeel narratief. Dit is een belangrijke ontwikkeling, maar het betekende niet dat de economische terminologie niet meer werd gebruikt. Want ondanks deze taalvernieuwingen was de meest gebruikte term in 1977 nog steeds 'buitenlandse werknemer'.

Ondanks dat kan over het algemeen worden gesteld dat in 1977 vooral de economisch formele aspecten van gastarbeiders besproken werden, met name de woningnood en gebrek aan werk.¹⁸⁶ Zo bleef ook in 1977 – nadat de gastarbeidermigratie was afgenomen – het formele economisch narratief dominant, al had het sociale aspect voor het eerst een significante toename ondervonden. Dit kwam vooral door het feit dat drie grote partijen –

1977, 110. ; PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 124. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 181.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 72. ; Blaakman Bas, *Politiek en Migranten. De reactie van de overheid op de komst van migranten. 1945-1985*, Utrecht: Universiteit Utrecht, 2008, 28.

¹⁸⁶ Schrover, 'Urban Migration Histories', 22.

CDA, PvdA en VVD – zich voor het eerst uitspraken over de culturele kant van de gastarbeiderpopulatie, al was het in positieve bewoording. Op negatief vlak waren het alleen de kleine partijen die zich kritisch uitlieten, de meest voorname hierin waren de confessionele GPV en de SGP.

Het cultureel informele narratief kwam dus al tijdens de jaren '70 op. Het economisch formeel narratief was wel dominant echter was de cultureel informele benadering al in 1971 aanwezig in de kritieken van confessionele partijen. Dit narratief werd daarna opgepakt door kleine niet-confessionele partijen en werd in 1977 op positieve manier door de grote partijen overgenomen. Bij de culturele kritiek werd overigens niet gerefereerd aan andere migratiestromen of aan de treinkapingen. Dat de culturele verschuiving in de jaren '70 plaatsvond laat zien dat het onderzoek van Fermin te laat begon, dit maakt zijn opmerking over continuïteit wankel. Het laat ook zien dat de culturele aspecten al eerder in beeld kwamen dan Fennema en Van der Brug beweren. Deze verkiezingsprogramma's laten ook zien dat de politiek voorliep op de WRR rapporten. De eerste verkiezingen die uitkwamen na de publicatie van het WRR rapport zijn de verkiezingen van 1981. Hoe het narratief zich post-rapport Etnische Minderheden ontwikkelde wordt in de volgende paragraaf besproken.

~ 1981

In het WRR-rapport werd uitgebreid stilgestaan bij de situatie van minderheden in Nederland. Daarnaast werd het steeds duidelijker dat de gastarbeiders permanent zouden blijven, zette de gezinshereniging door en werden steeds meer gastarbeiders werkloos.¹⁸⁷ Deze ontwikkelingen zijn zichtbaar in de partijprogramma's voor de verkiezingen van 1981. Op economisch gebied kwam de nadruk steeds meer op emancipatie en participatie te liggen. Veel aandacht ging naar

---

¹⁸⁷ Schrover, 'Urban Migration Histories', 30.

de situatie van de minderheden in Nederland en hoe deze moest worden verbeterd. De gebruikelijke standpunten rondom de juridische positie van minderheden en hun positie op de woningmarkt kwamen hierbij het meest aan bod. Daarnaast kwam er in 1981 significant meer aandacht voor de functie van onderwijs. Dit standpunt werd gedragen door zowel grote als kleine partijen, het CDA, VVD, DS70, de EVP, de GVP, de PSP, en de RPF wilde de integratie van buitenlandse werknemers en hun kinderen ondersteunen doormiddel van onderwijs.¹⁸⁸ Dit kwam pas in 1981 op omdat daarvoor de tijdelijkheidsgedachte nog sterk aanwezig was, onderwijs werd toen gebruikt om de remigratie te bevorderen, niet de integratie. Een ander aandachtspunt was de gezinshereniging. In 1981 bogen twee grote partijen, de PvdA en de VVD zich voor het eerst specifiek over gezinshereniging. Voor de PvdA woog vooral het juridisch recht van hereniging en eigen onafhankelijke verblijfstatus zwaar.¹⁸⁹ Als tegenhanger van dit formele standpunt keek de VVD ook naar de maatschappelijke gevolgen van gezinshereniging, de VVD noemde deze groot en een mogelijke oorzaak van spanningen.¹⁹⁰ Zo schuurde ook op dit onderwerp de formele en informele frames.

Op negatief formeel gebied veranderde er in 1981 weinig. Het CDA, RPF en de VVD sloten zich aan bij het voornemen geen nieuwe buitenlandse werknemers toe te laten zolang er werkloosheid was.¹⁹¹ Echter schraptte D66 dit voornemen weer uit hun programma. Een nieuw punt kwam van de kleine confessionele SGP, die stelde dat 'oudere woningen niet meer als

---

¹⁸⁸ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Om een zinvol bestaan', 1981, 28. ; DS70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981, Morgen is nu', 1981, 134. ; EVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981-1985', 1981, 150. ; GVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981, opdat het u wèl ga', 1981, 177. ; PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981-1985', 1981, 277. ; RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981-1985, Om u te dienen', 1981, 381. ; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Samen aan 't werk 1981-1985', 1981, 420.

¹⁸⁹ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Weerwerk', 1981, 325. ; RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 360.

¹⁹⁰ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 421, 439.

¹⁹¹ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 45. ; RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 360. ; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 417.

vanzelfsprekend aan gastarbeiders en andere minderheidsgroepen worden toegewezen'.¹⁹² Het breidde de formele kritiek uit naar huisvesting. Ook laat dit citaat een overgangperiode zien door de gelijkschakeling van de termen 'gastarbeider' en 'andere minderheidsgroepen'. In het algemeen was de economisch formele kritiek in 1981 kleinschalig. Vooral daar de meeste partijen de emancipatie van minderheden door onderwijs, huisvesting en juridische gelijkheid ondersteunde. Tot zover lijkt het economisch formeel neutrale narratief veruit het dominantst. Echter, dit zou in 1981 veranderen.

In 1981 werd er namelijk veel meer aandacht aan cultureel informele aspecten besteed. Deze toename vond over het hele spectrum plaats, de cultureel informele aspecten van minderheden werden zowel door voor- als tegenstanders breed uitgemeten. Dit betekende ook dat er in 1981 voor het eerst uitgesproken voorstanders van een diverse samenleving waren. D66 en de PvdA vonden de veelvoudigheid aan culturen in Nederland een verrijking en stelden dat deze veelzijdigheid moest worden ondersteund.¹⁹³ Ze gebruikten echter niet de term 'multicultureel'. De veelzijdigheid werd niet als een doel gepresenteerd maar als een beschrijving van de Nederlandse samenleving op dat moment. De kleine PSP ging hier verder op in en ageerde tegen de overheersende rol van de Nederlandse cultuur in de Nederlandse samenleving en stelde dat: 'het integreren van minderheden in de Nederlandse samenleving niet mag betekenen dat deze groepen cultureel worden onderdrukt'.¹⁹⁴ Hiermee namen zij een voorschot op het latere integratiedebat waarin het normatieve karakter van de Nederlandse cultuur bij het integreren in de Nederlandse samenleving wordt geïnterpreteerd.¹⁹⁵ Dit zijn

---

¹⁹² SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981-1985, Gerechtigheid verhoogt een volk', 1981, 404.

¹⁹³ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma Democraten '66', 1981, 81. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 318.

¹⁹⁴ PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 295.

¹⁹⁵ Scholten Peter, *Framing Immigrant Integration*, 18.

duidelijke positieve uitingen over de culturele identiteit van de minderheden. In 1981 waren er echter ook uitgesproken tegenstanders van het pluriformer wordende Nederland.

Zelfs de uitgesproken voorstander van culturele verrijking, D66, stelde: ‘dat door de komst van vele migranten structurele problemen [zijn] ontstaan, woning- en arbeidsmarkt staan onder extra druk.’¹⁹⁶ Al stelde zij ook meteen dat dit: ‘een Nederlands probleem [is], niet een vreemdelingenprobleem’.¹⁹⁷ Een paar kleinere oppositiepartijen gingen echter verder en lieten daarmee zien hoe zij de relatie tussen de Nederlandse en de minderheidsculturen inschatten. Zo stelde DS70 dat: ‘het Nederlandse leefmilieu wordt beïnvloed door een aantal van elkaar afwijkende culturen van migranten. DS70 kiest voor een bewuste aanpassing van mensen met een andere cultuur in de Nederlandse samenleving’.¹⁹⁸ Dit past in het eerder gehoorde geluid dat andere culturen zich aan de Nederlandse moesten aanpassen. Een vergelijkbaar geluid kwam van SGP die herhaalde dat minderheden niet gelijk waren aan Nederlanders.¹⁹⁹ De RPF stelde dat: ‘afwijkende gedragingen, zoals bloedwraak en polygamie, [niet kunnen] worden getolereerd, ook al zijn ze vanuit de eigen cultuur te verklaren’.²⁰⁰ In andere woorden, cultuurelementen die niet strookten met de Nederlandse moesten worden geweerd. De Nederlandse cultuur werd hiermee op een voetstuk geplaatst en beschermd tegen de invloeden van de niet wenselijk geachte minderheidsculturen. De meer progressieve en linkse PSP ging hier indirect in mee door te stellen dat buitenlandse vrouwen speciale aandacht verdienden omdat zij meer risico liepen voor mishandeling en verlating.²⁰¹ Dit toont hoe progressief links en conservatief rechts elkaar kunnen ontmoeten in het integratiedebat.²⁰² Beide schetsten een negatief beeld over culturele identiteit van de

---

¹⁹⁶ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 81.

¹⁹⁷ *Ibid.*

¹⁹⁸ DS70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 137.

¹⁹⁹ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 397.

²⁰⁰ RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 360.

²⁰¹ PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 295.

²⁰² Schrover, ‘Feminalisme en hoe vrouwen belangrijk werden’, 119.

minderheden. De GPV vond dergelijke culturele verschillen zo problematisch dat ze opperde dat wanneer: ‘niet de bereidheid of de mogelijkheid bestaat zich in voldoende mate aan te passen aan de Nederlandse samenleving, [dan] verdient gezinshereniging in eigen land de voorkeur’.²⁰³ De culturele verschillen tussen de Nederlandse en de minderhedenculturen zijn in dit frame de oorzaak van problemen. De VVD stelde de culturele verschillen ook centraal door te melden dat in steden de spanningen opliepen door het dicht op elkaar zitten van verschillende culturen.²⁰⁴ Een ander opvallend punt, van de GPV, ging over de Islam. De GPV zei hierover dat deze religie door Islamitische werknemers was meegenomen en dat Nederlanders ermee geconfronteerd werden. Dit lijkt een negatief oordeel, echter, de GPV stelde dat Islamitische belijders recht hebben om hun religieuze gebruiken te beoefenen.²⁰⁵

Deze twee uiterste standpunten omtrent culturele verscheidenheid laten zien dat de culturele identiteit van minderheden breed besproken werd. Veel partijen vonden dat Nederland zich moest openstellen en dat beide kanten zich moesten aanpassen om tot een leefbare samenleving te komen.²⁰⁶ De gelijkheidsgedachte en het idee van tweezijdige aanpassing was dus niet alleen een sociaaldemocratisch idee, de liberale VVD ging er ook in mee.²⁰⁷ Het is opvallend dat de voorstanders voor een groot deel bestonden uit de grote gevestigde partijen en dat de tegenstanders uit kleine oppositiepartijen bestonden. Dit zal te maken hebben met het feit dat het migrantenbeleid overging naar integratie nu de gastarbeiders permanent in Nederland verbleven.

---

²⁰³ GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 183.

²⁰⁴ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 435.

²⁰⁵ GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 162.

²⁰⁶ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 22. ; CPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, ‘Verkiezingsprogramma 1981’, 1981, 69. ; PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 254. ; PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 295. ; R’81 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, ‘Partijprogramma’, 1981, 348. ; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 439.

²⁰⁷ Blaakman, *Politiek en Migranten*, 58.

Over het algehele verkiezingsjaar 1981 kan worden gesteld dat qua inhoud de sociale aspecten – het culturele frame – voor het eerst evenveel aandacht kreeg als het economische. Ook qua woordgebruik lijkt het in evenwicht, waar het sociale aspect met ‘etnische minderheid’ een nieuwe term toevoegde aan het repertoire. Deze wenteling moet alleen niet gezien worden als directe steun voor een multiculturele samenleving; dit werd namelijk niet genoemd. 1981 is ook het eerste moment waarop politieke aandacht voor de Islam ontstond, opvallend is dat deze ondersteunend was in plaats van verontrustend zoals in het WRR-rapport.²⁰⁸ De VVD voegde zich in 1981 als eerste grote partij bij de kleine partijen in het negatieve gebruik van het cultureel informele narratief, de kleine partijen waren in deze wel uitgesprokener. De PvdA en D66 waren over het culturele aspect nog uitgesproken positief. In conclusie, zette 1981 voort op de in 1977 ingezette cultureel informele koers.

~ 1982

Kort op de verkiezingen van 1981 werden er nieuwe verkiezingen gehouden, die van 1982.²⁰⁹ Door de korte tijdsperiode tussen de verkiezingen waren de verkiezingsprogramma's grotendeels gelijk aan de programma's van 1981. Dit blijkt ook uit de volgende frases van het CDA: ‘Het verkiezingsprogramma ‘Om een zinvol bestaan [programma van 1981]’ blijft dus ook voor de parlementaire zittingsperiode 1982-1986 geldig’²¹⁰ en de VVD: ‘Dat verkiezingsprogramma [van 1981] was geschreven voor vier jaar en blijft, behoudens enkele aanpassingen aan de huidige situatie, van kracht’.²¹¹ De SGP, CPN en D66 noemde dit in hun programma's niet, maar na het nagaan van hun programma's zijn de genoemde punten

---

²⁰⁸ Scholten, *Framing Immigrant Integration*, 130.

²⁰⁹ Parlement.com van Agt II & III

²¹⁰ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Om een zinvol bestaan 2^e druk 1982’, 1982, -1.

²¹¹ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Urgentie programma 1982’, 1982, 1.

hetzelfde als in 1981.²¹² Vanwege deze overlap zal deze paragraaf enkel de verschillen tussen de twee verkiezingsjaren bespreken. De verschillen die optraden waren over het algemeen gering, de lijn van 1981 werd in 1982 iets uitgebreid, zo had het EVP het in 1982 uitgebreider over de juridische status van minderheden, maakte de RKPN zich in 1982 sterker voor vrijheid van onderwijs en drong de PPR er sterker op aan om de minderheden niet het slachtoffer van de economische recessie te laten worden.²¹³ De enige verschillen met 1981 kwamen van de PvdA en de CP. De PvdA begon zich zorgen te maken over ‘communicatieproblemen in de oude stadswijken’.²¹⁴ Hiermee doelde zij op de ontwikkeling dat gastarbeiders oude panden begonnen te kopen voor hun gezin, dit zorgde weleens voor wroeging met de daar wonende autochtone lagere klassen. De PvdA reageerde hier dus vrij snel op. Echter, veruit de grootste ontwikkeling van 1982 was de deelname van de nativistische CP. Na de NVU was dit de eerste naoorlogse partij die zich duidelijk tegen de komst van migranten verzette. De CP verzette zich tegen migratie om economische en culturele redenen. Op economisch formeel gebied stelde ze dat: ‘door de economische recessie en de toenemende schaarste aan werk, woon- en recreatieruimte’ de sociaaleconomische spanningen in het ‘overvolle Nederland’ toenamen.²¹⁵ Het waren dan ook formele oorzaken die spanningen tussen allochtonen en autochtonen veroorzaakten. De CP had echter ook culturele kritiek, de culturele verschillen zouden leiden tot een identiteitscrises bij zowel de migranten zelf als bij de Nederlandse samenleving, daarom stelde de CP dat: ‘grote delen, zo niet de meerderheid, van de Nederlandse bevolking blijkt niet in staat of van

---

²¹² SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Gerechtigdheid verhoogt een volk’, 1982. ; CPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Verkiezingsprogramma 1982’, 1982. ; D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Verkiezingsprogramma Democraten ’66 1982-1986’, 1982. ; GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Opdat het u wèl ga...’, 1982.

²¹³ EVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Omzien naar elkaar’, 1982, 8. ; RKPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Voor een leefbaar Nederland’, 1982, 4. ; PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Manifest ‘82’, 1982, 1.

²¹⁴ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Eerlijk Delen’, 1982, 6.

²¹⁵ CP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, ‘Niet recht, niet links’, 1982, 23.

zins te zijn om een dergelijk groot aantal migranten op harmonische wijze te doen integreren in de Nederlandse samenleving.²¹⁶ Het culturele verschil was dus het grootste probleem, de Nederlandse cultuur moest worden behouden en dat kon niet met de aanwezigheid van cultureel andere minderheden, die moesten daarom zoveel mogelijk remigreren.²¹⁷

1982 resumerend kan worden gesteld dat er op de CP na niets veranderde. Maar het is duidelijk dat de CP de eerder ingezette culturele koers versterkte door hun expliciete stellingname, met name op negatief vlak. Of dit daadwerkelijk de overgangperiode was zal blijken uit de verkiezingen van 1986.

~ 1986

Vanaf begin jaren '80 nam de vraag naar goedkope arbeid steeds meer af. Dit had onder meer te maken met het verhuizen naar lagelonenlanden en automatisering van de productieketens van de sectoren waarin vooral de gastarbeiders werkten.²¹⁸ Daarnaast ontwikkelde de Nederlandse economie zich naar een diensteneconomie waardoor er minder vraag was naar laag- en ongeschoolde arbeid. Vele gastarbeiders konden daardoor moeilijk een andere baan vinden en raakten permanent werkloos of werden arbeidsongeschikt verklaard. Op politiek vlak werd dit door veel partijen opgepakt. CPN, D66, PPR en de PSP stelden allen dat de werkloosheid onder minderheden moest worden teruggedrongen door een proactieve houding van de overheid, veelal in de vorm van begeleiding, herscholing en volwasseneneducatie.²¹⁹ Een ander punt dat de arbeidsparticipatie bleef hinderen was discriminatie. Veel politieke

---

²¹⁶ *Ibid*, 22.

²¹⁷ *Ibid*, 23, 25.

²¹⁸ Berge et al, *The Dutch labour market during the Great Recession*, 42.

²¹⁹ CPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Met alle macht', 1986, 101, 103. ; D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Verkiezingsprogramma 1986-1990', 1986, 137, 139. ; PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Verzet en Vernieuwing', 1986, 246, 248. ; PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Verkiezingsprogramma 1986-1990', 1986, 299.

partijen hekelden dit en vonden dat er iets aan gedaan moest worden. Een belangrijke toevoeging is dat het bestrijden van werkloosheid onder minderheden een doel op zich was, het was geen middel om de integratie te bevorderen. Hiermee was het een economisch formeel onderwerp zonder culturele connotaties.

Toch had het wegvallen van werk wel degelijk een cultureel effect. Het werk was voor vele gastarbeiders namelijk de reden van hun aanwezigheid in Nederland en het wegvallen van hun arbeidstaken maakte het lastig om werklozen als arbeiders of werknemers te zien. In de partijprogramma's is dit terug te zien. Waar de termen 'gastarbeider' en 'buitenlandse werknemer' tot 1982 nog veel gebruikte termen waren was dit in 1986 niet meer het geval. De term 'gastarbeider' komt in 1986 niet meer in de programma's voor en de term 'buitenlandse werknemer' kwam nog twee keer voor. Een keer door de CDA om aan te geven dat er geen nieuwe buitenlandse werknemers moeten worden aangetrokken, en een keer door de VVD die stelde dat oude en werkloze buitenlandse werknemers moeten remigreren.²²⁰ Beide keren werd deze term op een negatieve manier gebruikt, overigens waren dat in 1986 ook de enige twee kritische noten op economisch formeel gebied. De economisch formele termen werden ingeruild voor cultureel informele termen zoals 'culturele- en etnische minderheid', maar het meest voorkomende was de in 1986 geïntroduceerde term 'allochtoon'. Deze term was geïntroduceerd door Verweij-Jonker om de connotatie met migratie te vermijden.²²¹

Terminologisch gezien werd het cultureel informele narratief in 1986 duidelijk dominant.

Ondanks deze ontwikkeling bleef er aandacht voor economisch formele onderwerpen. Naast de eerder beschreven werkloosheid, stond ook de positie op de woningmarkt bij een aantal partijen op de agenda en bleef de rechtspositie een belangrijk punt. Daarnaast werd

---

²²⁰ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Uitzicht, Samen Werken voor morgen, CDA Aktieprogram', 1986, 42. ; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Als de toekomst je lief is', 1986, 458.

²²¹ Marleen van der Haar en Dvora Yanow, 'Allochtoon als metafoer en categorie, over de handelingsimplicaties van beleidstaal', *Beleid en Maatschappij* 38:2 (2011) 160-178, 164.

onderwijs nog steeds gezien als een mogelijkheid om kansen te creëren voor minderheden. Het CDA zag onderwijs bijvoorbeeld als uitgelezen kans om de kansen van de tweede generatie gastarbeiders te vergroten en hun persoonlijke situatie te verbeteren.²²² Ook bleven veel partijen opkomen voor gezinshereniging onder het mom van juridische gelijkheid. Zo veranderde er op economisch formeel vlak niet veel, de achterstanden die minderheden ondervonden bleven een punt van aandacht waarin de toon neutraal en faciliterend bleef. De algehele tendens wordt het best gevat door de CPN: ‘Er moeten maatregelen genomen worden die gericht zijn op opheffing van de achterstelling van migranten op juridisch, sociaal en economisch terrein alsmede op onderwijs en welzijn.’²²³ Opvallend is dat deze problemen werden gekenschetst als: ‘Nederlands probleem, geen vreemdelingenprobleem’.²²⁴ Zo ook de EVP die stelde dat: ‘duidelijk moet worden dat allochtonen en autochtonen dikwijls gelijke problemen kennen (huisvesting, werkloosheid)’.²²⁵ Dit zijn argumenten voor generiek achterstandenbeleid in plaats van gericht minderhedenbeleid. Verder bleef het economisch formeel narratief onveranderd, en hanteerde alle grote partijen dit narratief.

Op cultureel sociaal gebied veranderde er meer. Er waren in 1986 nog steeds voorstanders van culturele diversiteit, maar de ruimte voor diversiteit werd kleiner. Om met het positieve te beginnen, de PPR stelde nu ook dat meerdere culturen een verrijking waren voor Nederland, waarbij de PPR de Nederlandse samenleving als een multiculturele samenleving typeerde.²²⁶ De D66 en de PSP sloten zich ook aan bij deze typering.²²⁷ Echter, de multiculturele typering was descriptief, het was niet normerend. De PvdA sprak haar instemming voor de multiculturele samenleving in 1986 niet meer uit. Hierdoor waren het

---

²²² CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 15.

²²³ CPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 111.

²²⁴ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 138.

²²⁵ EVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, ‘Verkiezingsprogramma ’86-’90, Omzien naar elkaar’, 1986, 179.

²²⁶ PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 242.

²²⁷ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 138. ;PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 299.

alleen de kleinere progressieve partijen die dat deden. Andere partijen hielden zich meer op de vlakte. Ze vonden wel dat de eigen identiteit van minderheden behouden mocht worden maar zeiden er verder weinig over. Tot zover de positieve en ondersteunende uitlatingen over het cultureel informele aspect van minderheden en de ruimte die hen gegeven werd.

Bij de kritiek op de sociaal informele aspecten was de ruimte voor eigen ontwikkeling een stuk kleiner en de stellingnames normatiever. Zo stelde de GPV dat Nederland ondanks de toegenomen verscheidenheid geen multiculturele samenleving is geworden omdat de Nederlandse cultuur leidend en dominant is, en dit moest zo blijven. Minderheden moesten zich daarom of aanpassen, of, mochten ze dat niet willen, het land verlaten.²²⁸ De RPF en de SGP deelden dit standpunt. De SGP gaf iets meer ruimte aan de eigen identiteit door te stellen dat: ‘waar nodig moet men aanpassen aan de Nederlandse situatie’.²²⁹ De RPF stond hier strikter in: ‘personen uit etnische en culturele minderheidsgroepen die zich permanent in Nederland willen vestigen, dienen in de Nederlandse samenleving te integreren, onze wetgeving te respecteren en zich dienovereenkomstig te gedragen’.²³⁰ In dit frame is alles ondergeschikt aan het behoud van de Nederlandse cultuur: ‘verzelfstandiging op basis van de eigen [minderheids] cultuur wordt afgewezen’.²³¹ Waarmee indirect ook aangegeven werd dat andere culturen dan de Nederlandse een bedreiging waren voor de Nederlandse. Het waren echter niet alleen de kleine confessionele partijen die zich hier zorgen over maakte. Ook de VVD stelde dat Nederland geen nieuwe immigranten moest opnemen: ‘gezien de druk die de huidige samenstelling van onze bevolking reeds legt op delen van de samenleving’.²³² In het verlengde hiervan was de VVD ook de eerste om te stellen dat OETC beperkt zou moeten

---

²²⁸ GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, ‘Op koers naar morgen’, 1986, 216.

²²⁹ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, ‘In trouw recht doen’, 1986, 414.

²³⁰ RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, ‘Waar het op aan komt. Bijbels verantwoord beleid’, 1986, 364.

²³¹ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 414.

²³² VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 451.

worden, een significant deel van de schooltijd moest naar les in de Nederlandse taal en cultuur.²³³ Hieruit blijkt ook de ondergeschikte positie van minderheidsculturen en het belang dat werd gehecht aan aanpassing aan de Nederlandse cultuur. Daarnaast begonnen in 1986 ook de PPR, de PvdA, de VVD en de EVP kritiek te uiten op de rol van vrouwen in minderheidsculturen en werd er geroepen om emancipatie.²³⁴ De culturele kritiek werd dus ook door grote partijen geïnternaliseerd.

Bovenstaande laat zien dat de relatie tussen de Nederlandse en de minderheidscultuur al in 1986 veel politieke aandacht genoot. Het laat daarbij zien dat het idee over de Nederlandse *imagined community* bij meerdere partijen – groot en klein – concreter werd. Opvallend hierin is dat het cultureel informele narratief voornamelijk negatief was, aan de positieve kant vindt men alleen kleine progressieve partijen nu naast de VVD ook de PvdA zich op dit vlak negatief begon te uiten. De kleine confessionele partijen waren nog wel de meest uitgesproken criticasters. De andere grote partijen hielden zich meer op de vlakte. Ook hier geldt dat deze ontwikkeling eerder ontstond dan de auteurs die stellen dat de Nederlandse identiteit pas in de jaren '90 politiek werd.²³⁵ Dit veranderende idee over Nederland had zijn effect op de manier waarop er naar minderheden werd gekeken, de lens werd steeds cultureler. De in 1977 en 1981 ingezette ontwikkeling zette in 1986 dus door. Hoe zich dit verder ontwikkelde is onderwerp van volgend paragraaf.

---

²³³ *Ibid.*, 473.

²³⁴ PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 256. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'De toekomst is van iedereen', 1986, 361. ; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 481. ; EVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 178.

²³⁵ Scholten, *Framing Immigrant Integration*, 183.

~ 1989

Tussen 1986 en 1989 verandert de situatie in Nederland niet veel, er heerste nog steeds woningnood en werkloosheid waarvan de minderheden veel last ondervonden. In de partijprogramma's veranderden er tussen 1986 en 1989 evenmin veel. Dat er niet veel veranderde is op zichzelf al opvallend, aangezien er in 1989 een WRR-rapport uitkwam.²³⁶

Op formeel gebied bleven de partijen zich zorgen maken over de achterstanden van de minderheden. Met name de werkloosheid onder etnisch en culturele minderheden werd als zorgwekkend geringschat, zo ook door het nieuwe GL.²³⁷ Dit gold ook voor de tweede en derde generatie migranten, waarover de VVD stelde dat: 'de problemen van de tweede generatie migranten niet van voorbijgaande aard zijn' en het beleid daarom erop moest: 'worden gericht de achterstand van de tweede (en derde) generatie te voorkomen en ongedaan te maken'.²³⁸ Dit was een zorg die de PvdA indirect deelde daar zij bang was voor segregatie.²³⁹ Een gevaar dat volgens de PvdA door kansenongelijkheid op de loer lag. Deze standpunten liggen in het verlengde van Schrover's bevinding betreffende concentraties van migranten en minderheden.²⁴⁰

Veel partijen vonden dat kansenongelijkheid moest worden verholpen door meer mogelijkheden te creëren voor de etnische minderheden. Deze achterstanden moesten worden weggewerkt door actief overheidsingrijpen en het inzetten op vakgerichte- en taalcursussen.²⁴¹ Op dit vlak begonnen de economisch formele aspecten zich verder te vermengen met cultureel

---

²³⁶ Scholten, *Framing Immigrant Integration*, 178.

²³⁷ GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Verder kijken', 1989, 358.

²³⁸ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'VVD', 1989, 73.

²³⁹ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Kiezen voor kwaliteit', 1989, 260.

²⁴⁰ Schrover, 'Urban Migration History', 22.

²⁴¹ GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Leven, nu en straks', 1989, 29. ; SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Bij leven en welzijn', 1989, 110. ; D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Verkiezingsprogramma 1989-1993', 1989, 305. ; GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 358. ; CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Verantwoord Voortbouwen', 1989, 403. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 250, 259.

informele aspecten. De SGP noemde bijvoorbeeld werkgelegenheid en goed onderwijs als middelen om sociaal isolement onder vreemdelingen te voorkomen.²⁴² De economische aspecten werden hierdoor steeds meer een middel dan een doel op zich. Tegelijkertijd bekritiseerde de SGP de toegenomen culturele verscheidenheid door te stellen dat de problemen op de gebieden van werkgelegenheid, huisvesting en onderwijs de resultaten waren van de multiculturele en multiraciale samenleving die Nederland geworden was.²⁴³ Dit laat zien dat ook op kritisch vlak de twee narratieven met elkaar vermengd werden én dat de verantwoordelijkheid voor Nederlandse problemen direct bij de minderheden werd neergelegd. Een andere kritische interpretatie van het economisch formeel narratief kwam van de VVD, zij vonden dat de remigratie van werkloze buitenlandse werknemers moest worden geïntensifieerd.²⁴⁴ Daarnaast wilde de VVD ook economische vluchtelingen weren uit Nederland.²⁴⁵ De term ‘economische vluchteling’ is nieuw. Deze term lijkt het oudere ‘spontane arbeidsmigrant’ te vervangen, een groep waar de VVD voorheen groot voorstander van was. De aandacht voor vluchtelingen en asielzoekers nam in 1989 ook toe, over deze groepen ontstond een debat tussen voor- en tegenstanders van een streng beleid.²⁴⁶ In deze tweedeling zijn de meer progressieve partijen voorstander van ruimhartiger beleid. Volgens Fennema en Van de Brug was het deze aandacht voor asielzoekers en vluchtelingen die ertoe leidde dat partijen duidelijk positie innamen in het integratiedebat.²⁴⁷ Echter, wat uit de programma’s van voorgaande jaren bleek is dat deze positionering in het integratiedebat al eerder duidelijk werd. Zo bezien is het economisch formeel in 1989 minder uitgebreid en lijkt

---

²⁴² SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 110.

²⁴³ *Ibid.*

²⁴⁴ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 68.

²⁴⁵ *Ibid.*, 73.

²⁴⁶ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 73. ; CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 439. ; GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 376. ; D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 330. ; SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 154. ; GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 42.

²⁴⁷ Brug en Fennema, *Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?*, 8.

het meer in dienst te staan van het bevorderen van de integratie. Deze hiërarchie duidt op de dominantie van het cultureel informeel narratief.

Op sociaal gebied zelf waren er minder uitgesproken voorstanders dan in 1986. D66 bleef zich sterk maken voor het ondersteunen van culturele verscheidenheid en ook de PvdA sloot zich hier weer bij aan.²⁴⁸ Maar daar bleef het bij. Ook op neutraal ondersteunend vlak stakte de aandacht en bleven de punten gericht op het afdwingen van recht op eigen levensbeschouwelijke overtuiging, evenredige participatie en zelforganisatie.²⁴⁹ Ook in 1989 betekende dit niet dat deze partijen een multiculturele samenleving nastreefde. In de samenleving kunnen participeren werd belangrijk gevonden en onderwijs was een van de primaire middelen om participatie te bewerkstelligen. De focus lag hierbij op integreren vanuit eigen kring, het was om deze reden dat GL en D66 zich sterk maakte voor OETC.²⁵⁰ Het PvdA zei dit niet direct maar vond wel dat bij evenredige participatie behoud van de eigen minderheidscultuur hoorde. De voorstanders waren dus voornamelijk progressieve partijen, zowel gevestigde als kleinere.

Op cultureel informeel kritisch vlak kreeg de staat van de Nederlandse cultuur steeds meer aandacht. De VVD stelde bijvoorbeeld dat de integratie van minderheden zich primair moest richten op integratie.²⁵¹ Hierbij moest de meeste aandacht gaan naar de Nederlandse taal en cultuur, en werd taal genoemd als: ‘onze [Nederlands] belangrijkste cultuurdrager’.²⁵² De VVD zat hierdoor voor het eerst dichtbij de retoriek van de kleine GPV. Zij stelde: ‘het bezit van een in de historie gewortelde nationale cultuur is van essentiële betekenis voor de

---

²⁴⁸ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 322. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 254.

²⁴⁹ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 260. ; CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 424. ; GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 371.

²⁵⁰ GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 371. ; D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 322.

²⁵¹ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 73.

²⁵² *Ibid*, 77.

toekomst van onze [Nederlandse] samenleving.²⁵³ De GPV vond het cruciaal dat minderheden integreerden en zich aanpasten, OETC was daarom ongewenst.²⁵⁴ De GPV gaf weinig ruimte aan minderheidsculturen omwille van de bescherming van de Nederlandse cultuur. Ook de SGP stelde dat ruimte voor andere culturen niet ten koste mocht gaan van het Nederlandse karakter, en vond daarom dat er in het onderwijs meer aandacht moest komen voor de Nederlandse cultuur en geschiedenis, en zag OETC alleen als extra.²⁵⁵ Daarbij stelde de SGP dat werkloze etnische minderheden verplicht Nederlandse taalcursussen moesten volgen. Deze partijen wilde de Nederlandse cultuur beschermen door minderheden te dwingen zich aan te passen. Hier zit weer een hiërarchische gedachtegang achter. Dit gedachtegoed beperkte zich echter niet alleen tot de kleine partijen, ook bij D66 en de CDA leefde dit. De D66 stelde namelijk dat de problemen op de woning- en arbeidsmarkt, en in onderwijs deels veroorzaakt werd door: ‘gebrekkige of ontbrekende schoolopleiding en/of andere denkpatronen die slecht aansluiting vinden bij onze [Nederlandse] samenleving’.²⁵⁶ Bij de CDA kwam de normerende attitude naar boven door hun opmerking over vrouwen uit minderheidsculturen: ‘de maatschappelijke positie van vrouwen uit de etnische-culturele bevolkingsgroepen verdient aandacht: zij staan vaak in dubbele zin op achterstand’.²⁵⁷

Echter, vanuit de grootste verandering in het integratiedebat kwam van een nieuwe partij, de CD. Deze partij kwam voort uit een opsplitsing van de CP, net als de CP zei deze partij het belang van het Nederlandse volk voorop te stellen. Maar anders dan de CP was de kritiek van de CD op minderheden stukken uitgebreider, deze kritiek betrof zowel economische als culturele aspecten. Op economisch vlak bezigde de CD een eerder gehoord argument, namelijk dat: ‘vreemdelingen pas een baan mogen innemen als er geen

---

²⁵³ GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 38.

²⁵⁴ *Ibid.*, 24.

²⁵⁵ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 121.

²⁵⁶ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 322.

²⁵⁷ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 425.

Nederlandse sollicitanten zijn'.²⁵⁸ Daarnaast vond de CD dat het sociale stelsel in Nederland in de eerste plaats Nederlanders moet helpen.²⁵⁹ Gelieerd aan dit standpunt is dat de CD tegen positieve discriminatie was, een handeling die de CD strafbaar wilde stellen.²⁶⁰ Deze standpunten nam de CD in omdat ze vonden dat: 'achterstelling en verwaarlozing van onze [Nederlandse] cultuur' tegengegaan moest worden, een Nederlandse cultuur waarvan de CD stelde dat deze: 'onder invloed van Christendom en Humanisme is gegroeid en opgebouwd'.²⁶¹ Deze typering van de Nederlandse cultuur zal de LPF later ook gebruiken. Om ervoor te zorgen dat deze verworvenheden bewaard bleven spande de CD zich sterk in voor remigratie.²⁶² Remigratie was voor de CD dan ook de enige legitieme reden om OETC te rechtvaardigen.²⁶³

In 1989 was er veel aandacht omtrent de culturele aspecten van minderheden en had dit narratief voor het eerst een duidelijke dominantie over de economische formele tegenhangers. Dit is onverwacht aangezien de WRR de progressie op economisch vlak juist vond achterliggen en op cultureel vlak vond voorlopen.²⁶⁴ Langs de programma's gelegd vertaalt zich dit in steeds negatiever taalgebruik over de culturele identiteit van de minderheden. Dit staat haaks op het statement van Scholten en Fermin dat de focus in de jaren '90 verschoof van cultureel naar economisch.²⁶⁵ Dat het formeel economische narratief aan daadkracht inboette komt het duidelijkst naar voren door het bijna totale gebrek aan de term gastarbeider, arbeidsimmigrant en buitenlandse werknemer. Alleen de laatste werd slechts één keer gebruikt in relatie tot remigratie. Een ander punt waaruit de dominantie van het culturele

---

²⁵⁸ CD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Partijprogramma', 1989, 15.

²⁵⁹ *Ibid*, 18.

²⁶⁰ *Ibid*, 15, 20, 22.

²⁶¹ *Ibid*, 10.

²⁶² *Ibid*, 13.

²⁶³ *Ibid*.

²⁶⁴ Scholten, *Framing Immigrant Integration*, 145.

²⁶⁵ *Ibid*, 135-74.

frame blijkt is dat alle partijen hiervan gebruik maakten. Hierbij waren de PvdA, D66 en GL positief, de laatste het meest uitgesproken. Echter, de PvdA en de D66 hadden ook kritiek op de culturele aspecten, zij voegde zich hier bij het CDA en de VVD die zich in 1989 ook bij het negatief cultureel informeel narratief voegde. Ook in 1989 waren het de kleine partijen die hierin het meest uitgesproken waren. De dominantie van het cultureel informeel narratief zette zich dus door.

~ 1994

De verkiezingen van 1994 waren de eerste verkiezingen na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en daarmee het begin van de hoogtijdagen van Westerse sociaal democratieën en het kapitalisme in neoliberal bestek. De hierbij gepaarde euforie schemerde mogelijk door in de programma's daar de economisch formele identiteit van minderheden voor het eerst positief werd besproken. Zo stelde GL dat migranten goed waren voor: 'een meer demografische leeftijdsopbouw, het ontstaan van nieuwe vormen van bedrijvigheid en een betere bezetting van de arbeidsmarkt'.²⁶⁶ Ook de VVD was positief, geheel in neoliberale stijl drong de VVD erop aan om: 'de, doorgaans jonge en gezonde, immigranten meer te zien als *human resources* die een belangrijke rol kunnen spelen bij het ontwikkelen van een economisch draagvlak in Nederland. [...] Meer als een mogelijke aanwinst dan als een mogelijke last'.²⁶⁷

Ondanks de positieve insteek van deze partijen, maakten veel partijen zich nog altijd zorgen om de economisch formele situatie. De PvdA, SGP, RPF, D66 en GL stelden allemaal dat minderheden achterstanden hadden op gebied van werk, huisvesting en onderwijs.²⁶⁸ Dit

---

²⁶⁶ GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'GroenLinks of laten we het zo?', 1994, 157.

²⁶⁷ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Nederland moet weer aan de slag', 1994, 426.

²⁶⁸ GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 172. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Wat mensen bindt', 1994, 36. ; SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Vast en zeker', 1994, 79. ; RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Verantwoord KIEZEN, rechtvaardig DELEN', 1994, 207.

moest worden tegengegaan door meer kansen te creëren, de manier waarop verschilde. De kleinere partijen richtte zich op onderwijs, de SGP stelde het leren van de Nederlandse taal centraal door het te verplichten en GL vond dat wonen, leren en werken de integratie moest bevorderen.²⁶⁹ Een van de middelen die GL hiervoor opperde was positieve discriminatie op de arbeidsmarkt.²⁷⁰ Ook bij D66 werd het formele gebied van huisvesting onder het doel van sociale integratie geschoven, ‘integratiebeleid betekent daarom ook dat er een door de hele stad gespreid aanbod komt van ruime en betaalbare woningen’. Dit moest concentraties van minderheden tegengaan die het integratieproces zouden hinderen.²⁷¹ De CDA stelde werkgelegenheid ook in dienst van sociale uitkomsten door te zeggen dat: ‘participatie en integratie in de samenleving in belangrijke mate berusten op het vermogen tot deelname aan het arbeidsproces, tot het verwerven van een inkomen [...] Op die uitgangspunten wordt de integratie van migranten en achtergestelde groepen in de samenleving gestoeld’.²⁷² Zo kwamen de economisch formele aspecten in 1994 steeds meer in dienst te staan van culturele doelen, zowel bij kabinets- als oppositiepartijen.

Op formeel negatief vlak bleef de toon onverminderd strenger worden. Op toelatingsbeleid dreven kleine partijen de kritiek op, de SGP wilde strengere regels omtrent immigratie en de RPF kantelde zich in 1994 tegen het opnemen van economische vluchtelingen.²⁷³ Daarnaast was er in 1994 voor het eerst brede aandacht voor ‘illegalen’. Bijna elke partij – op GL na – was tegen het opnemen van illegalen. De meest doorwrochte kritiek kwam van D66 die stelde dat in tegenstelling tot werkloze legale minderheden: ‘illegale migranten. Die hebben vaak wel werk, zij het ongeschoold en voor Nederlandse

---

²⁶⁹ GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 158. ; SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 79.

²⁷⁰ GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 173.

²⁷¹ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, ‘Ruimte voor de toekomst’, 1994, 309.

²⁷² CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, ‘Wat echt telt’, 1994, 356.

²⁷³ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 79. ; RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 207.

begrippen zeer laag betaald [...] Illegaal werken vergroot daarnaast het werkloosheidsprobleem op de legale arbeidsmarkt'.²⁷⁴ Naast deze strengere houding over migratie werd ook de toon over de al in Nederland verblijvende migranten strenger. Zo stelde D66 dat minderheden die geen cursus Nederlands volgen gekort moeten worden op hun uitkering.²⁷⁵ Het Nederlands leren kreeg hiermee een verplichtend karakter. Een andere negatieve connotatie werd door de PvdA gemaakt, zij wilde investeren in onderwijs en banen om criminaliteit te voorkomen.²⁷⁶ Vanuit formeel opzicht werd de toon in 1994 dus negatiever, dit werd gedreven door kleine partijen, maar de grotere partijen gingen hier in mee.

De waakzaamheid over de stand van de Nederlandse cultuur kwam ook bij de cultureel informele standpunten terug. Zo stelde de SGP dat de Nederlandse cultuur christelijk is en dat deze daarom boven andere culturen staat.²⁷⁷ Ook zei de SGP dat het slecht is om veel ruimte te geven aan de culturele eigenheid van allochtonen omdat dit alleen maar voor sociale en etnische problemen zorgt.²⁷⁸ De Nederlandse cultuur was toongevend. De RPF stelde bijvoorbeeld: 'cultuurarbeid verschaft dan ook als het ware 'kleur' aan de nationale identiteit en vormt om die reden een belangrijke indicatie voor de sociale, morele en geestelijke stand van zaken in een samenleving'.²⁷⁹ De CD gaf hier ook hoog van op door te stellen dat Nederland het eigene hoog moet houden en dat de Nederlandse cultuur moet worden bewaard zodat toekomstige generaties deze kunnen erven.²⁸⁰ De minderheden werden dus nog directer als gevaar voor de Nederlandse culturele verworvenheden afgebeeld.²⁸¹ De kleine partijen waren hier het extreemst in door te eisen dat andere culturele invloeden worden

---

²⁷⁴ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 307.

²⁷⁵ *Ibid.*, 309.

²⁷⁶ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 46.

²⁷⁷ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 82.

²⁷⁸ *Ibid.*, 79.

²⁷⁹ RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 241.

²⁸⁰ CP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Oost West, Thuis Best', 1994, 433.

²⁸¹ *Ibid.*

teruggedrongen. Maar in de basis vonden de grote partijen dat ook, want ook de GPV, D66 en de VVD vonden dat het eigen maken van de Nederlandse cultuur verplicht moest worden en het niet opdagen bij integratiecursussen bestraft moest worden.²⁸² Dit laat zien dat er in 1994 een groot contingent partijen bestond die de integratie van de minderheden bezag vanuit een cultureel informeel kader.

Op meer neutraal vlak kwam de angst voor de gevolgen van pluriformiteit ook terug. De GPV en de PvdA waren bang dat Nederland uiteen zou vallen in meerdere samenlevingen door kansenongelijkheden, racisme en tegenbewegingen.²⁸³ GL en de PvdA stelden dat dit moest worden verholpen door problemen omtrent integratie te verhullen en niet te overdrijven.²⁸⁴ In 1994 was er dan daadwerkelijk breed gedragen angst voor de culturele gevolgen van de aanwezigheid van minderheden in Nederland.

Dat wil niet zeggen dat er ook nog uitgesproken voorstanders van de multiculturele samenleving waren, vooral de grote partijen waren dat wel, de CDA, PvdA, D66 en de GL.²⁸⁵ De PvdA stelde zelfs het volgende: ‘over het geheel genomen heeft immigratie een impuls gegeven aan de welstand en culturele ontwikkeling van de betrokken samenlevingen, gedwongen vertrek van groepen vreemdelingen is meestal een teken van neergang van samenlevingen geweest’.²⁸⁶ De toon was dus niet alleen negatief. Echter ook niet naïef positief, zoals hierboven is te zien waren ook zij erg op hun hoede.

---

²⁸² GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, ‘Om een geloofwaardige overheid’, 1994, 136. ; D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 309. ; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 427.

²⁸³ GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 136. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 18.

²⁸⁴ GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 157. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 36.

²⁸⁵ GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 194. ; D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 307. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 35. ; CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 374-375.

²⁸⁶ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 35.

In conclusie kan worden gesteld dat het cultureel informele narratief in 1994 dominant was. De kleine partijen namen hierin het voortouw, de grote partijen waren wat wispelturig daar ze zowel positieve als negatieve frames gebruikte, alleen de VVD gebruikte geen positieve culturele frames. De kleine partijen – voornamelijk GPV, SGP en CD – gingen nog steeds het verst in hun retoriek. 1994 was ook anders op economisch formeel gebied, dat werd over de jaren steeds negatiever geframed maar werd dit jaar door drie grote partijen positief geframed. Ook laat het zien dat minderheden als steeds apartere groep werden gezien, ze werden eerder gezien als vluchtelingen en illegalen dan als medeburger.

~ 1998

In 1998 zet de dominantie van het cultureel informele narratief door. Het economisch formele aspect is niet weg, maar het is duidelijk minder van belang dan voorheen. Op positief vlak was in 1998 alleen D66 nog over. Zij waren ook nog eens kort van stof, ze benoemden dat Nederland een multiculturele samenleving is geworden waarin: ‘migranten [...] een belangrijke bijdrage [leveren] aan de economie en de dienstverlening’.²⁸⁷ Dat is karig voor een 86-pagina’s tellend verkiezingsprogramma. Op neutraal gebied hield de aandacht nog enigszins aan. De focus bleef liggen op het wegwerken van achterstanden en het verbeteren van de posities binnen de arbeids- en woningmarkt en onderwijs. Het doel was kanselijkheid creëren, wat op zijn beurt de integratie moest bevorderen. De PvdA voerde aan dat de overheid een actief inburgeringsbeleid moest voeren.²⁸⁸ De SP ging hierin mee door te stellen dat: ‘wat de politiek wél kan en moet doen, is zorgen voor de beste voorwaarden om het integratieproces een kans van slagen te geven’.²⁸⁹ Beleid jegens

---

²⁸⁷ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, ‘Bewogen in beweging’, 1998, 347.

²⁸⁸ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, ‘Een wereld te winnen’, 1998, 188.

²⁸⁹ SP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, ‘Tegengas’, 1998, 69.

migranten was voor de SP dus voornamelijk gericht op integratie. Woningbeleid was hierin belangrijk, de SP zette in op gemengde wijken die interculturele interacties toelieten waardoor de integratie werd bevorderd.²⁹⁰ Dit sterkt indirect Schrover's bevindingen over concentraties.²⁹¹ De focus hierbij lag dus op de sociale integratie, waarvoor formele aspecten als hulpmiddel diende. Niet alle partijen deelde deze visie waarin formele aspecten een ondergeschikte rol speelden aan sociale resultaten. De VVD, RPF en de D66 hadden nog aandacht voor formele aspecten louter om het verbeteren van de economisch formele situatie.²⁹² Maar daar bleef het bij. Opvallend is overigens dat het in de partijprogramma's zichtbaar wordt dat de eerste generatie migranten richting de pensioensleeftijd gingen. Unie 55+ en Senioren2000 zeiden dat er rekening moest worden gehouden met de ouder wordende allochtonen en dat zij evenveel recht hadden op dezelfde voorzieningen als Nederlandse gepensioneerden.²⁹³

Op negatief vlak nam de aandacht ook af en veranderde er weinig aan de inhoud. Van de grote partijen hadden alleen nog het CDA en de VVD punten van kritiek, de VVD wilde minder migranten toelaten en zich meer toeleggen op remigratie van hier verblijvende minderheden.²⁹⁴ De CDA poneerde een nieuwe stelling, voorkomen moest worden dat minderheidsjongeren na hun opleiding niet: 'de aansluiting bij de arbeidsmarkt missen of worden meegezogen in criminele activiteiten'.²⁹⁵ Binnen de groep partijen met formeel economische kritiek was de CD het felst. De CD herhaalde voornamelijk hun punten uit 1989 en 1994, inclusief het punt dat werkloze buitenlandse werknemers na zes maanden

---

²⁹⁰ *Ibid*, 69.

²⁹¹ Schrover, 'Urban Migration Histories', 22.

²⁹² VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Investeren in uw toekomst', 1998, 105. ; RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Recht uit het hart', 1998, 402. ;D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 310.

²⁹³ Unie 55+ Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'AOV/Unie 55+', 1998, 127. ; Senioren2000 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Bouwstenen voor de 21ste eeuw', 1998, 211.

²⁹⁴ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 458.

²⁹⁵ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Samenleven doe je niet alleen', 1998, 271.

werkloosheid verplicht werden om te remigreren in plaats van gesteund om te remigreren.²⁹⁶

Dit was overigens ook de enige keer dat de term ‘buitenlandse werknemer’ in de programma’s uit 1998 voorkwam.

Op cultureel gebied daarentegen groeide de aandacht en ontwikkelde het narratief zich. Op positief gebied noemde het CDA Nederland een mozaïek van culturen en vonden ze dat de overheid moest bijdragen aan het ondersteunen van een pluriforme samenleving.²⁹⁷ Ditmaal zei ook de SGP dat vreemdelingen Nederland kleurrijker maakte en vond de D66 dat een open cultuur moest worden aangemoedigd en stelde in die trant voor om de opleiding van Imams te ondersteunen.²⁹⁸ Op neutraal gebied valt op dat het vooral ging over welke rol cultuur in de samenleving speelt. De kleinere progressieve partijen kwamen daarbij tot hetzelfde oordeel, namelijk dat cultuur een bindende rol speelt.²⁹⁹ De interpretatie hiervan was echter anders. GL stelde dat cultuur een bindende functie heeft, maar dat cultuur zelf inherent veranderlijk is en daarom steeds onderhandelbaar.³⁰⁰ Voor GL was de: ‘essentie van een multiculturele samenleving de interactie tussen culturen. [...] Wat leidt tot het telkens opnieuw vaststellen van de regels van het onderlinge verkeer’. Het is deze interactie die het: ‘hart vormt van onze [Nederlandse] gemeenschap’.³⁰¹ In deze interactie mocht men: ‘wel een mening hebben over hoe een ander zijn leven leeft, maar kan niet om meer en mag niet om minder vragen dan instemming met de regels van ons onderlinge verkeer’.³⁰² Dit standpunt behelst een waarlijk pluriforme samenleving. D66 was ook voorstander van pluriformiteit maar was hier wat minder open in dan GL. De D66 stelde dat: ‘een samenleving die in

---

²⁹⁶ CD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, ‘Trouw aan rood wit blauw!’, 1998, 484.

²⁹⁷ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 270

²⁹⁸ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 222. ; D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 347, 349.

²⁹⁹ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 331. ; GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, ‘GroenLinks’, 1998, 86-87.

³⁰⁰ GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 86.

³⁰¹ *Ibid.*, 87.

³⁰² *Ibid.*

ijltempo verandert vorm moet blijven geven aan dat wat mensen bindt en van waarde is', dit bindende werd gevonden in cultuur, want: 'cultuur is de levensstijl van een samenleving'.³⁰³ Het culturele element was belangrijk, en voor D66 al meer gebonden aan het Nederlandse. Culturele verscheidenheid werd ondersteund maar: 'daarbij blijven de fundamenteën van onze [Nederlandse] samenleving als de democratische rechtsorde, de grondrechten en de gelijkheid van man en vrouw waarden die op alle burgers moeten worden overgedragen'.³⁰⁴ Het bindende middel moest dus op Nederlandse cultuur geleest zijn. Tegelijkertijd 'onderkende' D66 dat een dergelijke samenleving tot maatschappelijke spanningen kan leiden, spanningen die deels ontstonden door 'cultuurverschillen'.³⁰⁵ Volgens D66 waren onderwijs en culturele participatie de beste middelen om zich hierop voor te bereiden.³⁰⁶ Deel van deze verbetering werd gevonden in de verplicht inburgering en het verplicht leren van de Nederlandse taal.³⁰⁷ De progressieve partijen gaven dus nog ruimte aan eigen culturele ontwikkeling.

Deze ruimte was kleiner bij de kritische narratieven. De GPV vond cultuur ook een belangrijk bindmiddel voor de samenleving en zag dat deze door andere culturen werd beïnvloed, maar zo stelde de GPV: 'daarmee kan en mag de 'multiculturele samenleving' niet tot beleidsdoelstelling worden verheven. De Nederlandse cultuur zal, ook in de beleving van de Nederlanders, blijven domineren'.³⁰⁸ Deze lezing is een stuk strikter en laat duidelijk zien dat het 'Nederlandse' de grens bepaalde van wat wel en wat niet kon. Zoals gezien was de GPV al voorstander van een samenleving waarin de Nederlandse cultuur een prominente rol speelde. De VVD, RPF, SGP en de CD sloten zich hierbij aan.³⁰⁹ Al deze partijen vonden dat

---

³⁰³ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 331.

³⁰⁴ *Ibid.*, 347.

³⁰⁵ *Ibid.*

³⁰⁶ *Ibid.*

³⁰⁷ *Ibid.*

³⁰⁸ GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Vaste Grond', 1998, 42.

³⁰⁹ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 458. ; RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 402. ; SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 222. ; CD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 476.

de Nederlandse normen en waarden de grens markeerde waarbinnen andere culturen konden bewegen. De VVD was hier het duidelijkst in: ‘Dit [ruimte voor migrantenculturen] vindt echter zijn begrenzing waar sprake is van strijdigheid met de Nederlandse wetten. De Nederlandse cultuur moet het bindend element van onze [Nederlandse] samenleving zijn. Migranten moeten zich dan ook zo veel mogelijk van onze [Nederlandse] cultuur eigen maken’.³¹⁰ Het is duidelijk dat de Nederlandse cultuur niet door andere culturen mocht worden ondermijnt. Aanpassing werd hiermee steeds plichtmatiger. De CD ging hierin het verst: ‘Vreemdelingen en minderheden passen zich aan de Nederlandse gewoonten en gebruiken aan of verdwijnen over de landsgrenzen’.³¹¹ Naast deze duidelijk negatieve stellingname waren er ook indirectere manieren waarop de minderheden cultureel werden bekritiseerd. Zo stelde de PvdA dat allochtonen zich te weinig oriënteerde op de Nederlandse samenleving waardoor ze achterstanden opliepen.³¹²

Het integratiedebat ging op cultureel gebied steeds meer over de culturele aspecten van de minderheden en hoe de Nederlandse samenleving daar op moest insprijgen. Cultuur werd het bepalende element in het meten van integratiesucces. Het leren van de Nederlandse taal en het idee van de Nederlandse tolerante cultuur waaraan men zich moest aanpassen werden door grote en kleine partijen aangehaald.³¹³ Qua toon trok de positieve framing weer wat aan, naast de progressieve kleine partijen maakte ook twee grote partijen hier gebruik van. Op negatief vlak was de VVD de enige grote partij die negatieve culturele frames gebruikte. De gebruikelijke kleine partijen waren het duidelijkst negatief. Het economisch frame was in 1998 minder prominent en veelal weer negatief of neutraal. Cultuur was dus

---

³¹⁰ VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 458.

³¹¹ CD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 174.

³¹² PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 165.

³¹³ SP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 69. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 155. ; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 458. ; SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 240. ; D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 347. ; RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 395.

dominant in het bepalen van integratie maar ook in het bepalen van het zelfbeeld van de Nederlandse samenleving, in beide aspecten speelde in 1998 de economische aspecten geen rol meer.

~ 2002

Het laatste verkiezingsjaar van dit onderzoek, 2002. Het waren de eerste verkiezingen na de aanslagen in New York en elders. Daarentegen zat de economie in de lift en wordt deze periode ook wel de hoogtijdagen van het neoliberalisme genoemd.³¹⁴ Het economisch formeel narratief veranderde echter nauwelijks. De aandacht ging nog steeds voornamelijk uit naar het verbeteren van de positie op de arbeid- en woningmarkt, het verbeteren van het opleidingsniveau onder minderheden en het streven naar juridische gelijkheid.³¹⁵ Het wegwerken van deze achterstanden had als doel de integratie te bevorderen en de culturele spanningen weg te nemen. Dit volgt de trend dat economische aspecten een ondergeschikte rol begonnen te spelen. Deze ondergeschiktheid komt het best tot uitdrukking in het programma van de CU. Zij stelde: ‘het is ook van belang allochtonen een volwaardige plaats in het arbeidsproces te geven. Het is de taak van de overheid te investeren in ‘de nieuwe medelander’’, niet zozeer vanwege het gebrek aan arbeidskrachten, maar vooral omdat een

---

³¹⁴ Joseph Stiglitz, *The Great Divide* (Londen 2016) 34.

³¹⁵ LPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Zakelijke met een hart’, 2002, 2. ; SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Tot Uw dienst’, 2002, 25. ; D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Toekomst in eigen hand’, 2002, 4. ; Natuurwetpartij Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Tijd voor een nieuwe kijk, Bewust naar een duurzame samenleving’, 2002, 5. ; Vrije Indische Partij Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Historische krachten bundelen voor de toekomst, Samen Sterk’, 2002, 3. ; Duurzaam Nederland Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Duurzaam Nederland’, 2002, 1. ; GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Overvloed en onbehagen’, 2002, 37, 55. ; SP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Eerste weg links, stem voor sociale wederopbouw’, 2002, 27. ; ChristenUnie Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Durf te kiezen voor normaal’, 2002, 17. ; Verenigde Senioren Partij Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Bezinning’, 2002, 3. ; PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Samen voor de toekomst’, 2002, 20. ; CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘Betrokken samenleving, betrouwbare overheid’, 2002, 35. ; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, ‘De VVD maakt werk van Nederland’, 2002, 4.

volwaardige arbeidsparticipatie voorwaarde is voor een goede sociale samenhang'.³¹⁶ Deze opmerking laat geen ruimte voor interpretatie en bevestigt de opgemerkte tendens dat de economisch formele aspecten steeds meer in dienst kwamen te staan van cultureel informele doelen. Een ander fenomeen dat zich in 2002 ontpopte was een duidelijkere vermenging van het integratie en het immigratie debat. Zo stelde de SGP dat Nederland geen nieuwe gastarbeiders moest aantrekken zolang er nog werkloze allochtonen waren.³¹⁷ Ook de nieuwe LPF gebruikte een gelijke stellingname door te opperen dat de: 'toestroom van tienduizenden nieuwelingen [...] moet stoppen. Alleen dan kan de integratie en emancipatie van minderheden slagen'.³¹⁸ Dit is opvallend omdat ze minderheden dezelfde positie gaven als de positie die werkloze Nederlanders een paar decennia eerder kregen ten opzichte van dezelfde minderheden.

Een andere oorzaak van de menging van migratie en integratie was 9/11. Zo werd er gesteld dat bij grenscontroles en asielaanvragen scherper moest worden gelet op terrorisme.³¹⁹ Dit lag in het verlengde van het eerdere streven van de SGP om fundamentalisme te voorkomen. Een andere interessante bevinding is dat de SGP verwees naar het migratieverleden van Nederland door te stellen: 'we kopen er niets voor om weer grote groepen immigranten Nederland binnen te halen, die vervolgens ook weer helemaal ingeburgerd, opgeleid en naar de arbeidsmarkt geleid moeten worden. De ervaring met eerdere groepen gastarbeiders is, dat dit een moeilijk begaanbare weg is'.³²⁰ D66 haalde dit indirect ook aan door te stellen dat arbeidskrachten eerst binnen de EU moeten worden gezocht en pas daarna buiten de Europese grenzen mocht worden gekeken.³²¹ Daarbij eiste

---

³¹⁶ CU Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 17.

³¹⁷ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 26.

³¹⁸ LPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 1.

³¹⁹ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 92. ; Leefbaar Nederland Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Leefbaar Nederland komt er nu aan!', 2002, 1.

³²⁰ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 26.

³²¹ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 18.

D66 dat bedrijven voor alle kosten van huisvesting en integratie opdraaien.³²² Deze stellingname is een herhaling van het gastarbeider-beleid tijdens de jaren '60 en '70. Het debat lijkt zich op dit vlak in 2002 dan ook te herhalen. Enkel nu met de prioriteit bij integratie en emancipatie van allochtonen in plaats van werkloze Nederlanders. Dit wil echter niet zeggen dat de minderheden zonder meer als volwaardige Nederlanders werden gezien.

In 2002 stond cultuur centraal, bij voor- en tegenstanders. Bij de meeste linkse partijen was de aanwezigheid van meerdere culturen een verrijking en maakte dit Nederland een multiculturele samenleving.³²³ De culturele ruimte voor de minderheden werd wel bepaald door de Nederlandse wetgeving.³²⁴ Het CDA sloot zich hier ook bij aan.³²⁵ Het multiculturalisme was echter nog steeds geen doel van deze partijen. Zo kan worden geconcludeerd dat in de partijprogramma's tussen 1971 en 2002 de multiculturele samenleving nooit een doel is geweest. Veel partijen vonden wel dat Nederland een tolerante samenleving moest zijn. Vooral D66 en GL diepten uit wat het inhoudt om een open en diverse samenleving te zijn. Voor GL betekende dit leren omgaan met cultureel verschil zonder te vervallen in cultureel relativisme, verschillende groepen moesten elkaar meer ontmoeten en door conflict en compromis een uitweg vinden over de beste na te streven samenleving.³²⁶ Voor D66 was het devies simpeler, tolerantie was anders dan onverschilligheid en moest elkaar scherp houden.³²⁷ In het kort ging de tolerante samenleving voor GL en D66 over met elkaar leven en elkaar begrijpen. Echter, voor beide stond cultuur centraal.

---

³²² *Ibid.*

³²³ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 4. ; GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 7.

³²⁴ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 4.

³²⁵ CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 3.

³²⁶ GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 4, 37.

³²⁷ D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 3.

Het belang van cultuur werd ook door meer kritische partijen ingezien. Echter werd in hun framing het tolerante en open karakter van de Nederlandse cultuur als kwetsbaar in plaats van weerbaar voorgesteld. Zo stelde de PvdA, VVD, CU, SGP, LPF en legio kleine partijen dat de Nederlandse cultuur moet worden beschermd tegen invloeden van andere culturen.³²⁸ De angstvalligheid hierover werd het beste door de PvdA gevat: ‘Bepaalde culturele waarden van buitenaf passen moeilijk of helemaal niet bij de Nederlandse. Over en weer bestaat zorg over verlies van de eigen identiteit en over de grenzen van tolerantie’.³²⁹ Met name de Islamitische cultuur werd hierin neergezet als een gevaar, iets wat voorheen niet het geval was. In de nasleep van 9/11 werd de strijd tussen de Westerse en Islamitische wereld door de kleinere partijen aangehaald. Volgens LN liet deze strijd ook in de Nederlandse samenleving zijn sporen na.³³⁰ De SGP haakte hierop in door te stellen dat het grootste probleem van de multiculturele samenleving de multi-religiositeit is: ‘de SGP heeft er veel verdriet van dat met de komst van allochtonen in Nederland ook andere godsdiensten een steeds vastere grond in onze samenleving krijgen, met name de Islam’.³³¹ En dat is opmerkelijk aangezien de SGP eerder stelde dat er in Nederland ruimte voor de Islam moest zijn. Als laatste stelde ook de LPF dat de problemen voortkomen uit de culturele verschillen tussen de Islamitische en de Judeo-Christelijk-Humanistische Westerse cultuur.³³² Het beschermen van tolerantie en de daarmee meer kwetsbare samenleving moest dan ook bewerkstelligd worden door niet strokende culturele opvattingen te verbieden – zoals uithuwelijken, eerwraak, vrouwbesnijdenis en de algemene positie die de vrouw krijgt binnen de Islam.³³³ Hiermee kwam de Islamitische cultuur in 2002 voor het eerst naar voren als een direct gevaar.

---

³²⁸ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 13. ; VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 4. ; CU Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 6. ; SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 25-26. ; LPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 5.

³²⁹ PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 13.

³³⁰ LN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 1.

³³¹ SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 26.

³³² LPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 5.

³³³ *Ibid.*

Het gevaar van de ‘andere’ culturen lijkt dan ook vooral op de Islamitische van toepassing te zijn. Dit strookt met Jones’ opmerking dat in de jaren ’90 Moslims de postkoloniale migranten vervingen als de ‘ander’. De door links meer uitgediepte ideeën over de Nederlandse cultuur strookten daarbij goed met de rechtse kritiek over de gesloten en eenduidige Islamitische cultuur. Het programma van de LPF was daarom niet opvallend, het paste perfect in het spectrum tussen links en rechts. De uitgangspunten van het gehele politieke spectrum tezamen leidde tot een beeld waarin cultuur het belangrijkste was en waarin de culturele verschillen als onoverbrugbaar werden gepresenteerd, dit maakte de voormalige gastarbeiders en hun nakomelingen tot een problematisch gegeven. Deze problematisering was alleen mogelijk door de dominantie van het cultureel informele narratief, anders waren de voorgestelde culturele eigenschappen niet van belang geweest.

-| Conclusie |-

Dit onderzoek heeft gekeken naar de manier waarop gastarbeiders in partijprogramma’s werden besproken en op welke aspecten hun inclusie tot de Nederlandse samenleving werd beoordeeld, economisch formele of cultureel informele. De vragen daarbij waren, welke actoren speelde hierin een rol, welke gebeurtenissen beïnvloedden dit proces en wanneer vonden verschuivingen plaats?

Uit de partijprogramma’s kan worden geconcludeerd dat tijdens de vroege jaren ’70 vooral economische en juridische frames gebruikt werden om de positie van de gastarbeider te bespreken. Echter, ook tijdens deze duidelijke dominante fase van het economisch formeel narratief waren er partijen die de culturele aspecten van gastarbeiders problematiseerde, dit waren voornamelijk confessionele partijen. Zij stelden in 1971 al dat de Nederlandse wetten

en zeden de grens stelden aan culturele uitingen en vonden dat gastarbeiders uit cultureel sterk verschillende landen het eerst moesten worden geremigreerd. Echter, vanuit de meeste partijen bespraken de culturele aspecten niet.

Dit veranderde in 1977, naast de kritische culturele uitingen van de kleine partijen begonnen nu ook de grote partijen zoals de PvdA, CDA en VVD zich te uitten over de culturele aspecten van de gastarbeiders. Deze partijen gingen echter niet mee in de kritiek en frameden de culturele aspecten juist op positieve manier, hierdoor kreeg het cultureel informele narratief wel meer relevantie. In 1981 zette dit door, alle partijen hadden oog voor de culturele aspecten van de gastarbeiders en stelde kleine confessionele partijen dat de gastarbeiders zich moesten aanpassen of moesten vertrekken. De aandacht tussen de economische en culturele narratieven was in deze ongeveer gelijk verdeeld. Het waren echter alleen de confessionele partijen die zich op cultureel gebied negatief uitte. Na 1981 groeide de aandacht voor de culturele aspecten steeds meer en werd het voor het integratiesucces steeds belangrijker gevonden. De framing hieromtrent werd echter steeds negatiever en in 1986 nam het negatieve het over van het positieve. In de jaren '90 werd enkel de toon dwingender en werden de al in Nederland verblijvende minderheden op een hoop gegooid met vluchtelingen en illegalen. Ook in deze ontwikkeling namen kleine confessionele partijen het voortouw. Veel van deze vluchtelingen en illegalen kwamen uit Islamitische landen, de voormalig gastarbeiders kwamen dat ook en zo werden ze bij elkaar geschaard als Moslims. Ook hierin speelde confessionele partijen een grote rol. Dit waren echter ontwikkelingen in een al dominant narratief.

De culturele verschuiving vond plaats tussen 1977 en 1981, een jaar voordat de nativistische CP opkwam. Hieruit kan men concluderen dat nativistische partijen geen initiërende rol speelde in de culturele verschuiving, culturele kritiek was al politiek voordat dergelijke partijen de politiek betraden. De meest actieve en innoverende partijen op dit

gebied waren de GVP en SGP, de grote partijen reageerde hierop door de culturele verschillen positief te framen, en de eerste nativistische partijen kwamen pas op toen ook de VVD en de PvdA zich al kritisch hadden uitgelaten over de culturele aspecten van minderheden. De nativistische partijen maakte dus louter gebruik van de al beschikbare en relevante narratieven. Bij de LPF is dit in extremere mate het geval. Opvallend is dat bij de opkomst van de CD de culturele framing bij sommige partijen juist positiever werd. Dit gaat duidelijk in tegen de stelling dat de nieuwe nativistische partijen degene waren die het cultureel informele narratief introduceerde en dat het de andere partijen waren die op hen reageerden door hetzelfde frame over te nemen.³³⁴ Het is eerder andersom. Het laat daarbij ook zien dat de gevestigde partijen grote invloed en *agency* hebben over de legitimiteit en de relevantie die aan bepaalde narratieven wordt verbonden. Zij hebben hiermee een grotere verantwoordelijkheid voor de standpunten die ze innemen.

Dit laat ook zien welke maatschappelijke ontwikkelingen de meeste invloed hadden, namelijk het besef van permanent verblijf, de gezinshereniging en de toename van vluchtelingen en illegalen. Het besef van permanent verblijf en de daaruit volgende gezinshereniging vond eind jaren '70 en begin jaren '80 plaats. Daarnaast verschoof toen ook de inhoud naar onderwijs, de tweede generatie en de positie van vrouwen, onderwerpen die te maken hebben met permanent verblijf en gezinshereniging. Dit in tegenstelling tot de Iraanse Revolutie die ook toen plaatsvond, maar die nergens werd genoemd. Zo komt ook de conjunctie in de partijprogramma's van vluchtelingen en illegalen met voormalig gastarbeiders in de jaren '90 overeen met de gelijktijdige toename van vluchtelingen en illegalen.

---

³³⁴ Akkerman en Hagelund, 'Women and children first!'. ; Akkerman, 'Anti-immigration parties and the defence of liberal values'; Donselaar, 'Post-war fascism in the Netherlands'.

Het laat zien dat het cultureel informele narratief in zowel positieve als negatieve vorm eerder tot de Nederlandse politiek toetrad dan over het algemeen wordt aangenomen.³³⁵ Dit narratief werd al in 1971 genoemd en kreeg vanaf 1977 steeds meer aanhang bij kabinets- en oppositiepartijen, zowel de grote als de kleine. De culturele verschuiving vond eind jaren '70 en begin jaren '80 plaats. De kleine confessionele en de grotere gevestigde partijen speelde bij deze verschuiving een voorname rol. Zo gezien ontstond er een *perfect storm*, door het vervallen in werkloosheid, het toenemen van het gezinsleven van de gastarbeider en de steeds toenemende politieke aandacht voor hun culturele achtergrond werd hun arbeider identiteit vervangen door een karikaturale Moslimidentiteit. Waar Marokkaanse en Turkse arbeidsimmigranten eerder als arbeider werden gezien, werden ze vanaf de jaren '70 steeds meer gezien en afgerekend als Moslim, of ze dat nu daadwerkelijk waren of niet.

Aangezien de GPV en de SGP door de hele periode heen het voortouw namen in het integratiedebat zou het voor een vervolgonderzoek interessant zijn om deze partijen beter te bestuderen. Hetzelfde geldt voor het dieper nagaan van politieke campagnes (pamfletten, posters e.d.) en politieke en publieke debatten over integratie tijdens de jaren '70. Dergelijke studies zouden een waardevol, breed en gedetailleerd beeld kunnen geven over de manier waarop het cultureel informele narratief zijn intrede maakte in de Nederlandse politiek.

IISG.nl

³³⁵ Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid* . ; Brug en Fennema, *Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?* . ; Lucassen en Lucassen, *Vijf Eeuwen Migratie*.

-| Bibliografie |-

- Primair -

~ 1971 *losse programma's*

ARP Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'Program van Aktie 1971-1975
evangelische partij', 1971.

BP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971 'urgentieprogram 1971', 1971.

BR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, 'Samengaan in verscheidenheid
gebaseerd op het beginselprogramma der partij, voor rechtvaardige politiek
BINDING RECHTS', 1971.

CHU Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, 'Beginselen en werkprogram van
de CHU', 1971.

CHU, ARP, KVP regeringsprogramma Tweede Kamerverkiezingen
'gemeenschappelijk urgentie program 1971-1975', 1971.

D66, PvdA & PPR regeringsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 1971
'Hoofddlijnen van een regeringsprogram, versnelde oplossing van oude problemen
integrale aanpak van nieuwe problemen 1971-1975', 1971.

DS'70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, 'verkiezingsprogram 1971'. 1971.

GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, 'Verkiezingsmanifest 1971 GPV',
1971.

PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, 'werkprogramma '71-'75', 1971.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma, 'verkiezingsprogramma 1971-1975',
1971.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1971, 'Liberalen op nieuwe wegen,
verkiezingsprogram 1971-1975 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie',
1971.

~ 1972 losse programma's

BP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Wat wil Koekoek en zijn Boeren-
Partij?', 1972.

CHU, ARP & KVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Gemeenschappelijk
manifest', 1972.

DS70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Werkprogramma voor Nederland
'73-'77', 1972.

GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'verkiezingsmanifest GPV 1972', 1972.

PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Naar een nieuwe, rechtvaardiger maatschappij', 1972.

PvdA, D66 & PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Keerpunt 1972 Regeerakkoord van de progressieve drie', 1972.

RKPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1972, 'Partijprogramma', 1972.

~ 1977

I Lipschits, *Verkiezingsprogramma's: bijeengebracht en van een register voorzien door prof. Dr. I. Lipschits* (Den Haag 1977)

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Niet bij brood alleen, Verkiezingsprogram 1977-1981', 1977.

CPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Actie- en eisenprogramma 25ste congres CPN', 1975.

D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Het redelijk alternatief', 1977.

DAC Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Enkele programmatische punten in telegramstijl', 1977.

DS'70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'vrijheid en solidariteit: in redelijkheid', 1977.

GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Toekomst voor Nederland. Verkiezingsprogram GPV', 1976.

PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Verkiezingsprogramma 1977/1981', 1976.

PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Aktie program 1977-1981', 1977.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Voorwaarts en niet vergeten....', 1977.

SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Gerechtigheid verhoogt een volk', 1977.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1977, 'Visie in program', 1977.

~ 1981

I Lipschits, *Verkiezingsprogramma's 1981: bijeengebracht en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits* (Den Haag 1981)

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Om een zinvol bestaan', 1981.

CPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981', 1981.

D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma Democraten '66', 1981.

DS70 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981, Morgen is nu', 1981.

EVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981-1985', 1981.

GVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981, opdat het u wèl ga', 1981.

PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981-1985', 1981.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Weerwerk', 1981.

R'81 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Partijprogramma', 1981.

RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981-1985,
Om u te dienen', 1981.

SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Verkiezingsprogramma 1981-1985,
Gerechtigheid verhoogt een volk', 1981.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1981, 'Samen aan 't werk 1981-1985',
1981.

~ 1982 *losse programma's*

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Om een zinvol bestaan 2° druk
1982', 1982.

CP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Niet recht, niet links', 1982.

CPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Verkiezingsprogramma 1982',
1982.

D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Verkiezingsprogramma
Democraten '66 1982-1986', 1982.

EVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Omzien naar elkaar', 1982.

GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Opdat het u wèl ga...', 1982.

PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Manifest '82', 1982.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Eerlijk Delen', 1982.

RKPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Voor een leefbaar Nederland',
1982.

SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Gerechtigdheid verhoogt een volk',
1982.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1982, 'Urgentie programma 1982', 1982.

~ 1986

I Lipschits, *Verkiezingsprogramma's 1986: Bijeengebracht en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits* (Den Haag 1986)

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Uitzicht, Samen Werken voor morgen, CDA Aktieprogram', 1986.

CPN Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Met alle macht', 1986.

D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Verkiezingsprogramma 1986-1990', 1986.

EVP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Verkiezingsprogramma '86-'90, Omzien naar elkaar', 1986.

GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Op koers naar morgen', 1986.

PPR Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Verzet en Vernieuwing', 1986.

PSP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Verkiezingsprogramma 1986-1990', 1986.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'De toekomst is van iedereen', 1986.

RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Waar het op aan komt. Bijbels verantwoord beleid', 1986.

SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'In trouw recht doen', 1986.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1986, 'Als de toekomst je lief is', 1986.

~ 1989

I Lipschits, *Verkiezingsprogramma's 1989: bijeengebracht en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits* (Amsterdam 1989)

CD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Partijprogramma', 1989.

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Verantwoord Voortbouwen', 1989.

D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Verkiezingsprogramma 1989-1993', 1989.

GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Verder kijken', 1989.

GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Leven, nu en straks', 1989.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Kiezen voor kwaliteit', 1989.

SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'Bij leven en welzijn', 1989.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1989, 'VVD', 1989.

~ 1994

I Lipschits, *Verkiezingsprogramma's 1994: Bijgebracht door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits* (Meppel 1994)

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Wat echt telt', 1994.

CP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Oost West, Thuis Best', 1994.

D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Ruimte voor de toekomst', 1994.

GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'GroenLinks of laten we het zo?',
1994.

GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Om een geloofwaardige overheid',
1994.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Wat mensen bindt', 1994.

RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Verantwoord KIEZEN,
rechtvaardig DELEN', 1994.

SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Vast en zeker', 1994.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1994, 'Nederland moet weer aan de slag',
1994.

~ 1998

I Lipschits, *Verkiezingsprogramma's 1998: bijeengebracht door het Documentatiecentrum
Nederlandse Politieke Partijen en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits*
(Meppel 1998)

CD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Trouw aan rood wit blauw!', 1998.

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Samenleven doe je niet alleen',
1998.

D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Bewogen in beweging', 1998.

GPV Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Vaste Grond', 1998.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Een wereld te winnen', 1998.

RPF Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Recht uit het hart', 1998.

Senioren2000 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Bouwstenen voor de 21ste eeuw', 1998.

SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Woord houden', 1998.

SP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Tegengas', 1998.

Unie 55+ Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'AOV/Unie 55+', 1998.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 1998, 'Investeren in uw toekomst', 1998.

~ 2002 losse programma's

CDA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Betrokken samenleving, betrouwbare overheid', 2002

CU Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Durf te kiezen voor normaal', 2002.

D66 Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Toekomst in eigen hand', 2002.

Duurzaam Nederland Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Duurzaam Nederland', 2002.

GL Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Overvloed en onbehagen', 2002.

Leefbaar Nederland Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Leefbaar Nederland komt er nu aan!', 2002.

Lijst Pim Fortuyn Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Zakelijke met een hart', 2002.

Natuurwetpartij Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Tijd voor een nieuwe kijk, Bewust naar een duurzame samenleving', 2002.

PvdA Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Samen voor de toekomst', 2002.

SGP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Tot Uw dienst', 2002.

SP Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Eerste weg links, stem voor sociale wederopbouw', 2002.

Verenigde Senioren Partij Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Bezinning', 2002.

Vrije Indische Partij Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'Historische krachten bundelen voor de toekomst, Samen Sterk', 2002.

VVD Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2002, 'De VVD maakt werk van Nederland', 2002.

- Websites -

DNPP.nl , voor het laatst bekeken op 26-11-2021

partijprogramma 's:

<https://dnpp.nl/verkiezingen/tk/prog>

IISG.nl , voor het laatst bekeken op 29-11-2021

<https://iisg.amsterdam/nl/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F822991>

parlement.com , voor het laatst bekeken op 26-11-2021

kabinetten:

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwa/kabinet_biesheuvel_i_en_ii_1971_1973

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uyl_1973_1977

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw8/kabinet_van_agt_i_1977_1981

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw7/kabinet_van_agt_ii_1981_1982

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw6/kabinet_van_agt_iii_1982

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw5/kabinet_lubbers_i_1982_1986

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw4/kabinet_lubbers_ii_1986_1989

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw3/kabinet_lubbers_iii_1989_1994

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvvu/kabinet_kok_i_1994_1998

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx4/kabinet_kok_ii_1998_2002

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxup/kabinet_balkenende_i_2002_2003

partijen:

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxut/partijen_in_tweede_en_eerste_kamere_partijen

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxuw/opgeheven_politiek

prm.ox.ac.uk , voor het laatst bekeken op 29-11-2021

https://www.prm.ox.ac.uk/event/memoirs-in-my-suitcase#listing_1690486_0

verkiezingsuitslagen.nl , voor het laatst bekeken op 26-11-2021

<https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen?s=Tweede+Kamer&v=1971&t=200>

2

Aleksandra Lewicki, 'Race, 'Islamophobia and the politics of citizenship in post-unification Germany', *Patterns of Prejudice* 52:5 (2018) 496-512.

Alfons Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995*.
(Amsterdam 1997)

Andrew Shield, *Immigrants in the Sexual Revolution, Perceptions and Participation in Northwest Europe* (London 2017)

Annemarie Cottaar en Nadia Bouras, *Marokkanen in Nederland, de pioniers vertellen*
(Amsterdam 2009)

Anton Hemerijck, 'Een nieuwe richting voor een verzorgingsstaat: Nederland', *Belgisch tijdschrift voor Sociale Zekerheid* (2011) 457-477.

Bart Tromp, *Het social-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002)

Bas Blaakman, *Politiek en Migranten. De reactie van de overheid op de komst van migranten. 1945-1985* (Utrecht 2008)

Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (London 1983)

Carol Bacchi, 'Why Study Problematizations? Making Politics Visible', *Open Journal of Political Science* 2:1 (2012) 1-8.

Cas Mudde, *The ideology of the extreme right* (Manchester 2002)

- Charlotte Laarman, *Oude onbekenden: het politieke en publieke debat over postkoloniale migranten, 1945-2005* (Leiden 2013)
- Conny Roggeband en Rens Vliegthart, 'Divergent Framing: The Evolution of the Public Debate on Migration in the Dutch Parliament and Media, 1995-2004', *West European Politics* 30:3 (2007) 2-31.
- Edward Saïd, *Orientalism* (New York 1978)
- Ellie Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands', *Ethnic and Racial Studies* 30:5 (2007) 713-740.
- Erik Snel, *De vermeende kloof tussen culturen* (Enschede 2003)
- Ferruh Yilmaz, *How the Workers Became Muslims, immigration, Culture, and Hegemonic Transformation in Europe* (Ann Arbor 2016)
- Fleur Slegers, *In debat over Nederland, veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit* (Amsterdam 2007)
- G.R. Jones, *Tussen Onderdanen, Rijksgenoten en Nederlanders: Nederlandse politici over burgers uit Oost en West en Nederland, 1945-2005*, (Amsterdam 2007)
- Han Entzinger, 'Changing the rules while the game is on; From multiculturalism to assimilation in the Netherlands' in *Migration, Citizenship, Ethnos: Incorporation Regimes in Germany, Western Europe and North America* (2006) 121-144.
- Herman Obdeijn, '“Er is werk in Holland”, Buitenlandse arbeidskrachten sinds 1945', *Leidschrift: Migratie en acceptatie* (1995) 67-79.
- Huib Pelikaan, Tom van der Meer & Sarah de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica* 38 (2003) 23-49.

Inge van der Valk, 'Het politieke vertoog over immigratie en asiel; de parlementaire debatten in Frankrijk en Nederland', *Justitiële verkenningen, Immigratie Tussen beleid en werkelijkheid* 27 (2001) 91-106.

Jaap van Donselaar, 'Post-war fascism in the Netherlands', *Crime and Social Change* 19 (1993) 87-100.

James F. Hollifield, 'The Emerging Migration State', *International Migration Review* 38:3 (2006) 885-912.

Jan Rath, *Minorisering: de sociale constructie van 'etnische minderheden'* (Amsterdam 1991)

Jan Willem Duyvendak en Peter Scholten, 'Deconstructing the Dutch multicultural model: A frame perspective on Dutch immigrant integration policymaking', *Comparative European Politics* 10:3 (2012) 266-282.

Jolle Demmers, 'Neoliberal Xenophobia: The Dutch Case', *Alternatives: Global, Local, Political* (2010) 53-69.

Joseph E. Stiglitz, *The Great Divide* (Londen 2016)

Judith N., Martin en Thomas K. Nakayama, *Intercultural Communication in Contexts* (New York 2010)

Justus Uitermark, Ugo Rossi & Henk van Houtum, 'Reinventing Multiculturalism: Urban Citizenship and the Negotiation of Ethnic Diversity in Amsterdam', *International Journal of Urban and Regional Research* 29:3 (2005) 622-640.

Karl Dittrich, 'The Netherlands 1946-1981', *Ideology, Strategy and party change, Spatial analysis of post-war election programmes in 19 democracies* (Cambridge 1987)

- Kees Aarts en Jacques Thomassen, 'Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006', *Acta Politica* 43 (2008) 203-234.
- Lei Delsen, 'De Hervorming van de Verzorgingsstaat in Nederland: 1982-2003', *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid* (2006) 633-665.
- Leo Lucassen en Jan Lucassen, '*Vijf Eeuwen Migratie*', (Amsterdam/Antwerpen 2018)
- Leo Lucassen, 'Peeling an onion: the "refugee crisis" from a historical perspective', *Ethnic and Racial Studies* 41:3 (2017) 383-410.
- Maarten Vink, 'Dutch "Multiculturalism" Beyond the Pillarisation Myth', *Political Studies Review* 5 (2007) 337-350.
- Marcel Hoogenboom en Scholten Peter, 'Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland een analyse van de invloed van de verzuiling op het Nederlandse migrantenbeleid (circa 1970-heden)', *b&m* 35:2 (2008) 107-124.
- Marcel Hoogenboom, 'Particulier initiatief en overheid in historisch perspectief', *Beleid en Maatschappij* 38:4 (2011) 388-401.
- Marcel Lubbers, Peer Scheepers & Eva Jaspers, 'De dynamiek in het Nederlandse ver rechtse electoraat rond de eeuwwisseling', *Migrantenstudies* 3 (2009) 237-259.
- Maren Behrens, 'Making up Peoples? Conferralism about Nationality', *Journal of Social Ontology* 4:1 (2018) 29-51.
- Marleen van der Haar en Dvora Yanow, 'Allochtoon als metafoer en categorie, over de handelingsimplicaties van beleidstaal', *Beleid en Maatschappij* 38:2 (2011) 160-178.
- Marlou Schrover en Deirdre M. Moloney, *Gender, Migration and Categorisation. Making Distinctions between Migrants in Western Countries, 1945-2010* (Amsterdam 2013)

Marlou Schrover en Herman Obdeijn, *Komen en gaan, immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2018)

Marlou Schrover en Tycho Walaardt, 'Displaced persons, returnees and 'unsuitables': the Dutch selection of DPs (1945-1951)', *Continuity and Change* 33 (2018) 413-440.

Marlou Schrover en Willem Schinkel, 'Introduction: the language of inclusion and exclusion in the context of immigration and integration', *Ethnic and Racial Studies* 36:7 (2013) 1123-1141.

Marlou Schrover, 'Feminationisme en hoe vrouwen belangrijk werden in het maatschappelijke debat over migratie en integratie', *Tseg The Low Countries Journal of Social and Economic History* 17:1 (2020) 97-122.

Marlou Schrover, 'Multiculturalism, dependent residence status and honour killings, explaining current Dutch intolerance towards ethnic minorities from a gender perspective (1960-2000)', in: *Gender, Migration and Categorisation, Making Distinctions between Migrants in Western Countries, 1945-1020* (Amsterdam 2013) 231-253.

Marlou Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing, Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas', *BMGN\LCHR* 125:2-3 (2010) 329-354.

Marlou Schrover, 'Urban migration histories', in *The Routledge Handbook of the Governance of Migration and Diversity in Cities* (Londen/New York 2019)

Marlou Schrover, 'Verschillen die Verschil maken, Inleiding op het themanummer over gender, migratie en overheidsbeleid in Nederland en België in de periode 1945-2005', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5:1 (2008) 3-22.

- Merijn Oudenampsen en Bram Mellink, 'De zichtbare hand: een historisch-sociologische benadering van neoliberalisme in Nederland', *Sociologie* 15:3 (2019) 241-251.
- Michael Rothberg en Yasemin Yildiz, 'Memory Citizenship: Migrant Archives of Holocaust Remembrance in Contemporary Germany', *Parallax* 17:4 (2011) 32-48.
- Nadia Bouras, *Het land van herkomst: perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012)
- Paul Mepschen en Jan Willem Duyvendak, 'Between superdiversity and nationalism: the culturalization of everyday life in Amsterdam', *The Routledge Handbook of the Governance of Migration and Diversity in Cities*, (Londen/New York 2019)
- Paul Mepschen, Jan Willem Duyvendak en Evelien Tonkens, 'Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship in the Netherlands', *Sociology* 44:5 (2010) 962-979.
- Peo Hansen, *Europeans only? Essays on identity politics and the European Union*. (Umea 2000).
- Peter Scholten, *Framing Immigrant Integration – Dutch Research-Policy Dialogues in Comparative Perspectives* (Amsterdam 2011)
- Piet Bakkerman en Peter Vasterman, 'The Dutch Media Landscape', *European Media Governance National and Regional Dimensions* (2007) 145-156.
- R.Eisinga, Ph.H. Franses en P. Scheepers, 'Trends in de links-rechts oriëntatie van de Nederlandse kiezers 1978-1995', *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, (1996) 215-228.
- Rally Rijkschroeff, Trees Pels en Jan Willem Duyvendak, *A multicultural paradise? The cultural factor in Dutch integration policy* (Budapest 2005)

- Robert M. Entman, 'Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm', *Journal of Communication* 43:4 (1993)
- Sarah de Lange en Liza Mügge, 'Gender and right-wing populism in the Low Countries: ideological variations across parties and time', *Patterns of Prejudice* 49:1-2 (2015) 61-80.
- Saskia Bonjour, *Grens & Gezin: Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009)
- Sibylle van der Walt, 'Populism and yearning for closure: From economic to cultural fragility', *European Journal of Social Theory* 23:4 (2020) 477-492.
- Tjitske Akkerman en Anniken Hagelund, 'Women and children first! Anti-immigration parties and gender in Norway and the Netherlands', *Patterns of Prejudice* 41:2 (2007) 197-214.
- Tjitske Akkerman, 'Anti-immigration parties and the defence of liberal values: The exceptional case of the List Pim Fortuyn', *Journal of Political Ideologies* 10:3 (2005) 337-354.
- Ulbe Bosma, Remco Raben en Wim Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam 2006)
- Wiljan van den Berge et al, 'The Dutch labour market during the Great Recession, CPB Background Document', (Den Haag 2014)
- Will Tiemeijer, *Project Nederland, van feitelijke naar gewenste nationale identiteit* (Den Haag 2021)
- Wim Willems en Leo Lucassen, *Het onbekende vaderland, de repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)* (Den Haag 1994).

Wim Willems, *Uittocht uit Indië 1945-1995* (Amsterdam 2004)

Wouter van der Brug en Meindert Fennema, *Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?* (Amsterdam 2009)